LOSSE PAEDAGOGISCHE STUDIËN

ONDER REDACTIE VAN

Dr. J. H. GUNNING Wzn. EN Dr. PH. KOHNSTAMM

AUTOBIOGRAPHIE

VAN

Dr. J. H. GUNNING Wzn.

BIJ J. B. WOLTERS

GRONINGEN — DEN HAAG — BATAVIA — 1934

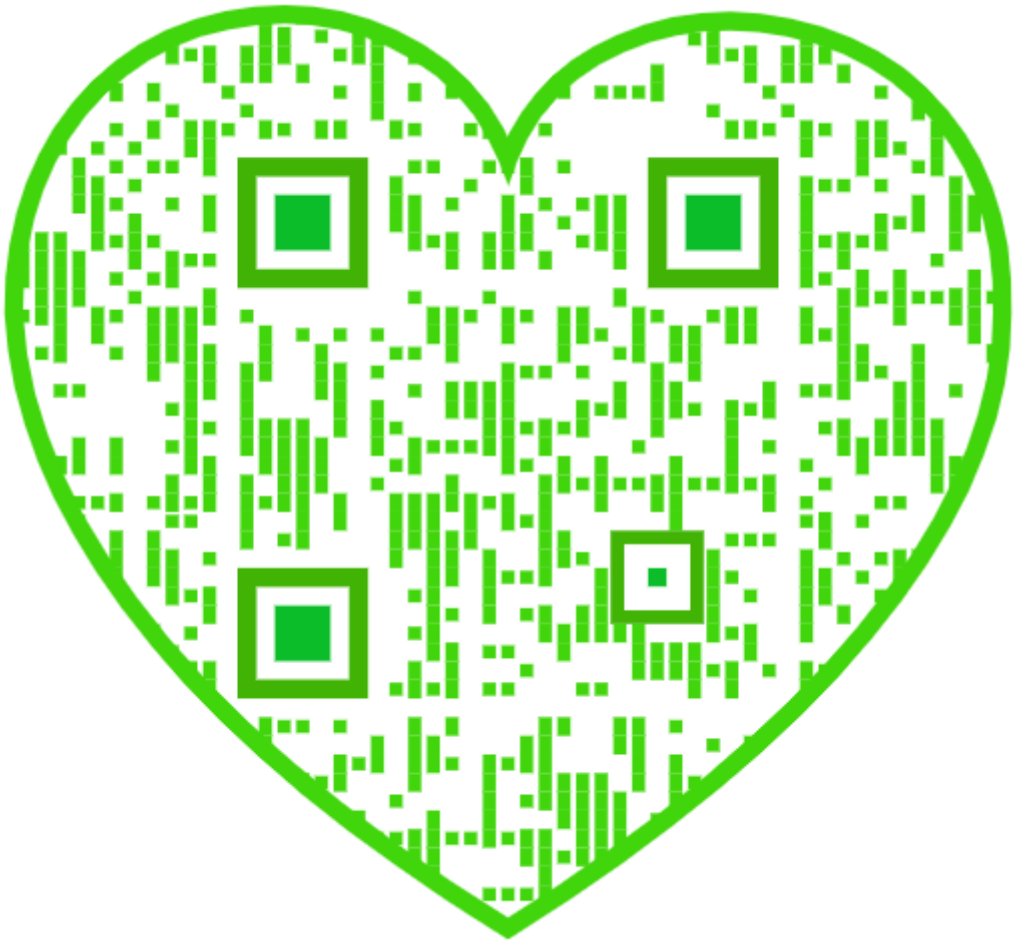

AUTOBIOGRAPHIE

Dr. J. H. GUNNING Wzn.

LOSSE PAEDAGOGISCHE STUDIËN

ONDER REDACTIE VAN

Dr. J. H. GUNNING Wzn. en Dr. PH. KOHNSTAMM

Dr. G. A. Dudok, De opleiding van den leeraar in Pruisen f 0,75

Dr. J. H. Gunning Wzn., De paedagogische eisch van den tijd f 0,50

Dr. J. H. Gunning Wzn., Autobiographie . . . . . f 0,75

Dr. J. van IJzeren, Beperking en Verruiming in het Gymnasiaal Onderwijs der Klassieke Oudheid. Beschouwingen, aan de practijk ontleend . . . . . f 0,75

Dr. Ph. Kohnstamm, Democratie, Dictatuur en Opvoeding f 0,75

Ir. D. J. Kruijtbosch, Middelbaar Onderwijs Problemen. . . f 0,90

Ir. D. J. Kruijtbosch, Normen ter vergelijking van de resultaten van de eindexamens der hoogere burgerscholen . . . . . f 1,25

Dr. A. Nanninga—Boon, Psychologische ontwikkelingsmethoden van het doofstomme kind, met zwarte en gekleurde platen f 2,25

Over Geschiedenis-onderwijs. Verslag van de Conferentie op 7 November 1925 te Amsterdam . . . . . f 1,50

W. Reindersma, Over het inleidend onderwijs in de Meetkunde f 0,75

Dr. G. Révész, De overgang van het Lager naar het Middelbaar Onderwijs en de plaats van de Middelbare School in het kader van het Nederlandsche Schoolwezen . . . . . f 2,40

Dr. G. Révész, De schifting van leerlingen voor de Middelbare Scholen en de resultaten op de Hoogere Burgerscholen. Kritische en statistische bijdrage ter aanvulling van mijn geschrift „De overgang van het Lager naar het Middelbaar Onderwijs" f 0,90

Dr. William Stern, De Puberteitsleeftijd . . . . . f 1,20

J. Visser, Een Nieuwe School. Efficiency en Schoolorganisatie f 0,75

BIJ J. B. WOLTERS' UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ N.V.
GRONINGEN — DEN HAAG — BATAVIA — 1934
316

LOSSE PAEDAGOGISCHE STUDIËN
ONDER REDACTIE VAN
Dr. J. H. GUNNING Wzn. en Dr. PH. KOHNSTAMM

AUTOBIOGRAPHIE
VAN
DR. J. H. GUNNING WZN.

f 0,75

BIJ J. B. WOLTERS' UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ N.V.
GRONINGEN — DEN HAAG — BATAVIA — 1934

BOEKDRUKKERIJ VAN J. B. WOLTERS

VOORBERICHT.

In tegenstelling met de andere brochures dezer reeks verschijnt deze buiten verantwoordelijkheid en zelfs buiten medeweten van den eerstgenoemden redacteur. Buiten verantwoordelijkheid en buiten medeweten, niet buiten medewerking; want Gunning heeft deze autobiografie eerlijk zelf geschreven. Zij was voor het derde deel van Groei aan Mevrouw Riemens—Reurslag afgestaan. Nu, door den nood der tijden, deze uitgave niet doorgaat, meenden de uitgever en de andere helft der redactie van Losse Paedagogische Studiën hun gelukwenschen met zijn vijf-en-zeventigsten verjaardag den jubilaris niet beter te kunnen aanbieden dan met deze publicatie. Zij durven zelfs, desnoods, een berisping van den onbewust gedrukten auteur te trotseeren, want zij weten, dat de dank van tallooze lezers het schuldgevoel, door zulk een berisping gewekt, zal overcompenseeren.

Ermelo, 26 Juni '34. PH. KOHNSTAMM.

Het zij mij vergund deze autobiographische schets te beginnen met de verklaring, dat het mij groote zelfoverwinning gekost heeft toe te geven aan den vriendelijken aandrang van de geachte samenstelster van „Groei" *). Dat ik ten slotte daarvoor gezwicht ben, heeft een dubbele reden. Het was ten eerste de lezing van de reeds door mijn ambtgenoot Kohnstamm ingeleverde autobiographie, waarvan mij inzage verstrekt werd, die mij deed inzien, dat de opdracht van mevr. Riemens kon worden uitgevoerd op een wijze, die veel van mijn bezwaren wegnam. Maar het was vooral het besef, dat mij hier een niet te versmaden gelegenheid geboden werd om in het licht te stellen hoeveel ik aan anderen te danken heb en aan wie, die aan mijn aarzeling een eind maakte. Van hen wil ik spreken, van mij zelven hoofdzakelijk slechts als den door hun leiding en omgang bevoorrechte. Bovendien, en dat achtte ik niet minder gewichtig, meen ik mijn eigen leven te mogen aanhalen als een sprekend bewijs, hoe de gewichtigste momenten in het menschelijk leven dikwijls afhangen van schijnbaar toevallige en relatief onbeduidende omstandigheden en toch blijken organische deelen te zijn van een groot en rationeel levensplan, dat nooit met bewustzijn te voren was opgemaakt en dus onmiskenbaar op hoogere leiding wijst.

Van hen wil ik spreken, aan wie ik, naar Gods bestel, zoowat alles verschuldigd ben wat ik heb mogen worden en verrichten. Van mijn ouders dus in de eerste plaats, wier in alle opzichten zoo gelukkige verbintenis mij reeds in de lijn plaatste van een kerngezonde ascendentie. Mijn vader, de latere Amsterdamsche hoogleeraar in de scheikunde, was de oudste van de zeven kinderen van Johannes Hermanus Gunning, predikant, het langst in Leeuwarden, waar al zijn kinderen zijn opgevoed, en van Anne Elisabeth van Kampen, hij een persoonlijk leerling van Van der Palm, zijner waardig door de verzorgdheid van zijn taal en stijl, een vroom en vriendelijk man, behept met de behoefte aan mededeelzaamheid van den geboren docent, zij een fijnbeschaafde en

*) Zie Voorbericht.

geestige vrouw van onvervalscht Nederlandsche afkomst[1]). Mijne moeder Petronella Adriana Pierson was de derde van de zeven[2]) kinderen van Jan Lodewijk Gregory Pierson en Ida Oyens, dochter van den stichter van het huis H. Oyens en Zonen, een geestige, hoogbegaafde vrouw, schrijfster van het „Bijbelsch Dagboekje voor Kinderen", „De Bijbel in het Leven", „Oom Karel" (een zendingsroman) enz. Mijn grootmoeders heb ik niet meer gekend, maar alles wat ik van haar weet, bevestigt mij in mijn meening, dat het intellect der zonen in den regel van de moeder stamt. Uit de talrijke geschriften over het zgnd. „Réveil", niet het minst door oom Allard's „Oudere Tijdgenooten", weet heel Nederland, welk een voorname en centrale plaats in die merkwaardige beweging het gezin Pierson innam[3]); de nawerking daarvan is altijd zoo sterk gebleven, dat ook ik mij steeds gevoeld heb als een kleinzoon van het Réveil; mannen als Groen van Prinsterer en da Costa, vooral de laatste, staan mij dus, al heb ik ze persoonlijk niet meer ontmoet, niet verre; de ietwat jongeren, als Hazebroek, Beets, ten Kate, Heldring enz., heb ik allen nog zeer goed gekend. Fransche en Fransch-Zwitsersche invloeden waren daarin krachtig werkzaam. Grootvader Pierson was echt „een stille in den lande", die zich weinig uitte en zich steeds op den achtergrond hield, maar ook een echte „binnenvetter", bij wien noch de koophandel noch de religie de aangeboren litterarische neigingen hadden uitgedoofd[4]). In beide grootouderlijke gezinnen heerschte die eigenaardige, echt nederlandsche, en vooral Amsterdamsche verbinding van innige vroomheid en fijne geestesbeschaving, die prof. Lindeboom zoo treffend juist gekarakteriseerd heeft als „Bijbelsch Humanisme"[5]). Beide grootvaders wisten nog van den Franschen tijd en de Kozakken te vertellen. Grootvader Gunning is den langsten tijd predikant in Leeuwarden geweest en was toen in geheel Friesland welbekend. Te Leeuwarden heeft mijn vader dan ook zijn geheele jeugd doorgebracht, zoodat hij zich altijd een halven Fries voelde; gestudeerd heeft hij, evenals zijn broeders, te Utrecht, waar hij onder den invloed kwam en de geliefde leerling werd van den grondlegger der scheikunde in Nederland, Gerrit Jan Mulder, een hoogst eigenaardige figuur, van wien mijn vader in later dagen grievend onrecht te lijden heeft gehad, hetgeen hij, als alles wat hem wedervoer, aanvaardde als nuttige levenslessen Gods en wat hij ook dragen kon, omdat hij het

psychologisch kon begrijpen. Zoodat het dan ook geen de geringste afbreuk deed aan de vereering, die hij hem levenslang bleef toedragen[6]) en den eerbied, waarmede hij steeds van hem sprak.

Mijn vader was een merkwaardig man, een werkelijk groot man[7]). Trots de buitengewone gaven van hart en hoofd mijner Moeder, die ik dankbaar huldig, trots de uitnemende zorgen, die zij aan onze opvoeding heeft besteed, waarvan Vader meestal alleen de groote lijnen trok, ben ik mij bewust voor mijn vorming het meeste en het beste aan mijn Vader verschuldigd te zijn, reden waarom ik mij altijd hartstochtelijk verzet heb tegen het wegcijferen of weglaten van den vader uit de paedagogie zoowel als uit de paedagogiek en nooit heb kunnen meedoen aan de eenzijdige ophemeling van de moeder, of nog erger: van de vrouw in het algemeen, als de opvoedster bij uitnemendheid, welke door Pestalozzi in de mode is gebracht en die met historische feiten in strijd is. Mijn vader was een denker van groote origineele kracht en diepte, die, zooals ik reeds aanstipte, in alle levenservaringen levenslessen zag, die door die beide, nadenken en ervaringen, al vroeg gekomen was tot een volkomen zelfstandige synthese van Christendom en Natuurwetenschap, waarin hij zijn tijd verre vooruit was. Denkbeelden als thans, ten onzent niet het minst door het werk van mannen als Kohnstamm, gemeengoed beginnen te worden, had hij zich in beginsel reeds eigen gemaakt, toen hij in 1865 hoogleeraar te Amsterdam werd, al durft hij in zijn inaugureele oratie[8]) nog niet verder gaan dan tot de schuchtere onderstelling (bl. 33): „Zoo zal eenmaal de geschiedenis der menschheid leeren, of de toepassing der natuurkundige methode ook op zuiver geestelijk gebied al of niet geweest is een vergrijp tegen het gebod: geef den Keizer wat des Keizers, maar Gode wat Gods is". Voor hem zelf stond het antwoord allang vast en dat antwoord zou een der eerste dingen zijn, die ik, nauwelijks tot jaren des onderscheids gekomen, in de diepzinnige gesprekken, waarmede hij mij, zijn oudste, al vroeg vereerde, van hem geleerd had. Want zoo alleen stond hij toen nog in die denkbeelden, dat zijn naar expansie en mededeelzaamheid dorstende ziel geestesgemeenschap zocht zelfs bij een onmondigen knaap, zonder dat zijn paedagogisch geweten tegen zulke vroegwijsheid in opstand kwam[9]). Toch, zoo geheel alleen stond hij niet. In de eerste plaats verbond hem een innige vriendschap en

gevoel van geestesverwantschap met zijn slechts weinig jongeren broeder, den bekenden ethischen theoloog J. H. Gunning (Jr.)[10]), ofschoon hij ook in hem miste voldoende begrip en waardeering van wat hij noemde „het natuurkundig denken". Maar in zijn eigen faculteit, met welker leden persoonlijke vriendschap hem verbond, vond hij geestverwanten in den ouden mathematicus J. C. Matthes en den fijnbesnaarden physioloog Place, vrome Christenen en trouwe kerkgangers evenals hij zelf, terwijl hij op het zieleleven van den veel jongeren Van der Waals een invloed heeft uitgeoefend, waarvan Kohnstamm, voorzooveel uit zijn autobiographie blijkt, niet geweten heeft[11]). Maar het stigma van een onbegrijpelijke eenling te zijn, een man, die, verbeeld je, Darwin in zijn recht liet en toch den Christus beleed! — men kan de volgorde ook omkeeren — een professor in de scheikunde, die tevens als ouderling zitting had in den juist niet om zijn vooruitstrevendheid beroemden Amsterdamschen kerkeraad, heeft ook hij moeten dragen. En die zich dan ook wel eens schrap moest zetten tegen pogingen van orthodoxe zijde om hem ontijdig te annexeeren. Want wat mijn vader altijd bijzonder onderscheiden heeft, dat is dat hij steeds opkwam voor de eer en de rechten van de wetenschap en van het Christelijk geloof beide. Een benoeming aan de Vrije Universiteit bij haar oprichting wees hij van de hand met de opmerking, dat hij zich wel gereformeerde chemici kon voorstellen, maar geen gereformeerde chemie[12]). In den strijd tegen de reglementeering der prostitutie stond hij met warmte en overtuiging aan de zijde van zijn zwager H. Pierson en nam hem in bescherming tegen de medici, maar alleen wanneer deze heeren zedelijke motieven met medische argumenten meenden te kunnen bestrijden[13]). Zoodra evenwel Pierson, wat ook wel eens gebeurde, zich in zijn ijver liet meesleepen om het wetenschappelijk gezag der medici op hun eigen gebied aan te tasten, alleen omdat hun conclusies hem niet bevielen, schaarde hij zich onmiddellijk en onverbiddelijk aan hun zijde, tegenover hèm. Nooit duldde hij, dat de wetenschap aangerand werd, maar... het moest waarachtige wetenschap zijn. Deze moest men, zoo leerde hij — en ik heb dit steeds bevestigd gevonden — ook daarom vrij laten, omdat zij op den duur altijd zichzelf corrigeert. Maar voor halve en schijnwetenschap had hij slechts minachting en vijandschap. In mijn studententijd las „iedereen" het boekje van

Büchner, van wien weinige jaren later, toen de kentering reeds was opgetreden, Fred. van Eeden medelijdend getuigde, dat de goede man zich nog altijd tusschen „stof en kracht" zat te vervelen; toen het gesprek eens daarop kwam, zeide Vader: „als je je op de hoogte wilt stellen van het materialisme, best, maar dan kan je wel wat beters lezen". Met het gevolg, dat ik het beroemde boek nooit gelezen heb! Over het spiritisme gaf Vader mij een wetenschappelijke verhandeling van zijn ouden vriend prof. Hartung te lezen, omdat hij daarin zoo juist afgeteekend vond, welke houding de wetenschap tegenover dergelijke verschijnselen behoort in te nemen. Over zijn eigen wetenschappelijke verdiensten kan ik niet oordeelen; wel weet ik, dat hij ontegenzeggelijk een zeer goed docent en een voorbeeldig examinator was [13]). Zelf hield hij zich niet voor een geleerde, die zijn wetenschap zelfstandig vooruitbracht; hij had zijn vak vooral lief om de uitnemende diensten, die het aan het maatschappelijk leven kon bewijzen en, gelijk hij duidelijk voorzag, in de toekomst nog in veel grootere mate bewijzen zou, en de opvatting, dat wij, beoefenaars der wetenschap, die niet hebben voor ons zelve maar voor anderen, voor de samenleving, heb ik van hem. Al zijn zij naar buiten weinig bekend geworden en thans vrijwel vergeten, de diensten, die hij zoodoende aan regeering en volk bewezen heeft, zijn even talrijk als groot en bijna overal is hij voorlooper en grondlegger geweest. Zoo bijv. op het gebied van de zorg voor de volksgezondheid, en van den wetenschappelijken landbouw; wat Nederland thans aan instellingen en organisaties daaromtrent bezit en waarop het terecht trotsch is, vindt, gelijk ik bewijzen kan, zijn oorsprong in zijn adviezen — die hij meest uitbracht als „Adviseur voor wis- en natuurkundige zaken aan het Departement van Financiën" — zijn initiatief, zijn organisatietalenten. Toen in later jaren zijn godsdienstig-wijsgeerige geest zich meer en meer concentreerde op die hoofdvraag, tot welker oplossing bij te dragen hij als een soort missie beschouwde, de verhouding van geloof en wetenschap, zocht hij vooral heul en voorlichting bij engelsche schrijvers; want alleen in Engeland, zoo vertelde hij ons, vond men — destijds — theologen, die begrip hadden van natuurwetenschap. Van een der uitnemendsten onder hen, bisschop Frederick Temple, vertaalde hij een werk over „Christendom en Natuurwetenschap" [14]) en voorzag het van een merkwaardige inleiding, die als zijn Credo mag beschouwd worden

en waarvan deskundigen mij verzekerd hebben, dat zij nog geenszins, zooals het werk zelf, verouderd is.

Toen hij in 1858 mijn Moeder trouwde[15]), was hij lector in de Scheikunde aan de Universiteit van Utrecht en leeraar aan de door Mulder opgerichte „Technische School", destijds een unicum in ons land en die dan ook van heinde en ver leerlingen trok, o. a. den later zoo beroemden Röntgen, den uitvinder der x-stralen, wiens ouders in Apeldoorn woonden en hun eenigen zoon bij mijn ouders — die het toenmaals verre van breed hadden — in den kost deden; ik herinner mij dien langen jongen, aan wien niets de latere vermaardheid voorspelde, maar die in eenvoud steeds zichzelf gelijk is gebleven, nog zeer goed. Eerst in Amsterdam kwam het huisgezin tot zijn volle ontwikkeling en welk een heerlijk leven ontplooide zich hier! Och had ik de pen van oom Allard, om dat te beschrijven, en de ruimte, die hem ter beschikking stond! De opgewekte en levendige geest van mijn beide ouders moet wel in ijzersterke en kerngezonde lichamen gewoond hebben, want als ik bedenk, hoeveel lawaai hun acht rumoerige kinderen plachten te maken, wier levendigheid bovendien door Vader nog steeds geprikkeld werd, terwijl er bijna altijd ook nog vreemde kinderen voor hun opvoeding in huis waren, zoodat de vrij ruime woning aan de Plantage Prinsegracht (later: Prinsenlaan) altijd tjokvol was, dan begrijp ik niet, hoe zij dat hebben kunnen uithouden. En van alle kanten stroomde het maatschappelijk en geestelijk leven van den tijd het huis binnen. Reeds ten gevolge van de bijzonder gelukkige constellatie, die m. m. aan het „Tu, felix Austria, nube" kon doen denken. Ik bedoel dit: mijn ouders behoefden niet eens buiten den kring van broeders en behuwdbroeders te gaan om een uitgelezen gezelschap van merkwaardige mannen, allen representatieve typen, verschillende vakken en zeer uiteenloopende richtingen vertegenwoordigende, bij elkaar te krijgen. Nadat het Amsterdamsche Athenaeum in 1877 tot Universiteit verheven was, konden wij zelfs daarmede een tijd lang alle vijf faculteiten bezetten; mijn vader, de oudste, vertegenwoordigde de wis- en natuurkundige, oom Jan Gunning de theologische, oom Marius Gunning[16]) de medische, oom Allard Pierson de litterarische en oom N. G. Pierson, de latere minister, de juridische faculteit. Hier kwamen dan nog bij: van vaders zijde: de zeer hooggeschatte ingenieur van den provincialen waterstaat in Z. Hol-

land, J. van der Vegt, echtgenoot van de eenige zuster van Vaders eerste vrouw; ds. J. van Loenen Martinet, die gehuwd was geweest met zijn jongste zuster, voorzitter van den Protestantenbond, redacteur van De Hervorming, en later Fr. Nagtglas, lange jaren de ziel van het Zeeuwsch Provinciaal Genootschap, een onvermoeid pluizer op het gebied der vaderlandsche geschiedenis en folklore. En van moeders zijde de even geestige als gevoelvolle Amsterdamsche predikant N. H. de Graaf, en later de kunstschilder H. F. C. ten Kate. Al deze mannen waren begaafde, vlotte sprekers, zoodat zelfs het eenvoudigste familiedinétje meestal een kruisvuur van geestige toasten opleverde, niet zelden in dichtvorm, terwijl er voor *banale* conversatie nooit tijd overschoot. Al deze persoonlijkheden ontmoetten elkaar bij voorkeur in ons gezin, waar zij een hartelijkheid aantroffen, die alle tegenstellingen overbrugde; dat twee zulke diametraal verschillende persoonlijkheden en zoo ver uiteenloopend van richting en wereldbeschouwing als oom Jan Gunning en oom Allard Pierson, elkaar een met diep respect gemengde vriendschap toedroegen, heb ik altijd voor een deel daaraan toegeschreven, dat Vader en Moeder als verbindingslid tusschen hen stonden. De kunst van familieverbanden in vriendschap te onderhouden is trouwens een specifiek Piersons-erfdeel. Door Moeder stonden wij bovendien in relatie met de beste representanten van die Amsterdamsche koopmanswereld, van wier hoog gehalte Potgieter wist mede te spreken, zoodat, toen ik de dochter van een der allervoortreffelijksten uit die kringen, den onvergetelijken C. P. van Eeghen, den stichter van het Vondelpark, naar wien daarom ook de Van Eeghenstraat genoemd is, huwde, dit in Amsterdam algemeen gevoeld werd als een normale voortzetting van goede Amsterdamsche tradities.

Voeg daar nu bij, dat Vader geen gelegenheid verzuimde om interessante menschen in huis te halen en aan zijn disch te noodigen, vooral buitenlanders, wien hij gaarne *ad oculos* demonstreerde, dat phlegmatiek en Nederlandsch geen synoniemen waren. Vaak had zoo'n uitnoodiging ook nog dieper beteekenis. Geweldige opschudding was in het toenmaals nog zeer conservatieve en prude Engeland gewekt door het optreden van dr. Drysdale, ten eerste omdat hij rondweg bekende atheïst te zijn en daarom tot Parlementslid gekozen den gevorderden eed weigerde, waarop hij dan ook niet toegelaten werd, en ten tweede, omdat hij niet minder onvervaard en

openlijk in het krijt trad voor willekeurige geboortebeperking. Een ware zondvloed van smaad was over den man uitgestort, waaraan de couranten natuurlijk ijverig meehielpen en in fatsoenlijk gezelschap werd hij niet anders beschouwd dan als een schurftig schaap. Vader koesterde geen de geringste sympathie met 's mans denkbeelden, maar toen hij het waagde voor een wetenschappelijk congres naar Amsterdam over te komen en Vader in hem een man van eerlijke overtuiging en wetenschappelijk gehalte herkend had, werd hij heel familiaar alsof hij een huisvriend ware bij ons ten eten genoodigd, ten bewijze, dat *wij* ons *niet* door zijn gezelschap gecompromitteerd achtten. Alleen moest de gast verklaren, wat hij dan van zijn standpunt wel te zeggen had van zulk een groote familie. Waarop hij, de lange tafel rondziende, antwoordde: "a capital set of healthy children". En toen waren Vader en hij quitte. Zoo hebben wij o. a. ook den beroemden Mendelejeff aan onze tafel gezien. En het eerste Transvaalsche driemanschap, toen mijn Vader voorzitter der Nederl. Z. Afrik. Ver. was. Tot de vaste huisvrienden behoorde ook de als mensch en als geleerde evenzeer gedistingeerde P. Chantepie de la Saussaye.

Van dit gezin dan was ik de oudste en nam reeds daardoor een afzonderlijke positie in, wat verergerd werd door het feit, dat de vroegtijdige dood van een op mij volgend zusje tusschen mij en mijn daarop volgenden broeder, die bovendien in zijn jonge jaren wat ziekelijk en achterlijk was, een gaping had teweeggebracht; terwijl de jongere kinderen zich op natuurlijke wijze aaneensloten in groepen van twee of drie, stond ik alleen, wat ongetwijfeld den hang tot eenzelvigheid in mij versterkte. Er kwam nog bij, dat mijn ouders deze mijn afzonderlijke positie nog willens en wetens accentueerden. Moeder herinnerde mij er steeds aan, dat op den oudste groote verplichtingen rustten, omdat hij groote voorrechten genoot en wees mij daarbij op het voorbeeld van onzen door al zijn broeders en zusters zoo terecht vereerden Vader. En Vader? Ik bezit nog merkwaardige brieven van hem, een, waarbij in mijn handen de beslissing wordt gelegd, of een moeilijk opvoedbaar neefje al of niet in huis zal worden opgenomen, een anderen, waarin mij de opdracht verstrekt wordt een plan te ontwerpen voor een gemeenschappelijk uitstapje van Vader en Moeder om gezondheidsreden; in beide gevallen wordt de uitvoering van mijn medewerking afhankelijk gesteld, maar de

beslissing geheel aan mij overgelaten. Ik geef dit vooral ook als staaltje van den geest, waarin wij werden opgevoed. Er heerschte thuis een vrij strenge tucht, maar dat was de tucht der vrijheid; Vader en Moeder regeerden door hun sterke, alleen op het goede gerichte, persoonlijkheden, maar van ons werd ondersteld en verwacht, dat wij ons op eigen verantwoordelijkheid daarnaar zouden schikken. Dit alles valt in mijn gymnasium-tijd; tusschen mijn 15e en 18e jaar heb ik menigmaal als waarnemend gezinshoofd moeten fungeeren. Als ik hier nu bijvoeg, dat mijn jongste zuster achttien jaar jonger was dan ik en slechts zes jaar ouder dan mijn oudste dochter en dat mijn jongste kinderen jonger zijn dan mijn oudste kleinkinderen, dan kan iedereen begrijpen, dat ik niets te veel zeg, als ik beweer, dat ik, nolens volens, minstens al van mijn 15e jaar af levenslang met kleine kinderen heb omgegaan en heb moeten paedagogiseeren. Ook het overgeërfde onderwijzers-instinct werd in mij allesbehalve onderdrukt. Ik was nog leerling der lagere school toen ik mijn zooeven genoemden drie jaar jongeren broeder dwong, van mij Aardrijkskunde van Nederland te leeren, waarvoor ik een geheelen atlas voor hem teekende. En toen het in later jaren met zijn leeren niet recht vlotten wilde, nam Vader voor hem een huisleeraar en koos daartoe, op recommandatie, iemand, die in de kringen van het christelijk onderwijs niet alleen als onderwijzer maar ook als schrijver grooten naam had. Hij had echter niet het geluk in mijn smaak te vallen en herhaaldelijk bezwoer ik Vader — ik was toen 15 jaar oud en zat in de 3e klasse van het gymnasium! — dat de jongen geheel verkeerd aangepakt werd. Natuurlijk werden die neuswijze protesten ter zijde gelegd. Maar, de uitkomst gaf mij gelijk. Toen de jongen in Juni admissie-examen voor het gymnasium moest doen, waarvoor destijds een minimaal minimum geëischt werd, zoodat zakken haast niet mogelijk was, zakte hij als een baksteen. Gelukkig mocht hij het na de vacantie overdoen en toen bood ik Vader aan hem gedurende de vacantie daarvoor klaar te maken, mits die huisleeraar den bons kreeg. Dat werd aangenomen, en het grootste deel van den zomer brachten wij beiden, alleen met een dienstbode, in Amsterdam door, grootendeels levende van sla, want wij waren destijds vegetariërs. Toen broer in September slaagde, was een tevredenheidsbetuiging van Vader mijn eenig loon, waar ik ook volkomen mee tevreden was. En reeds vóór

ik student werd, had ik verscheidene lessen gegeven in Latijn en Grieksch, ook reeds betaalde.

Een dergelijke opvoeding lijkt voor niets zoozeer geschikt dan om vroegwijze en eigenwijze pedanten te kweeken. Dien indruk zal ik dan ook wel eens gemaakt hebben, vooral omdat ik gewoon was te zeggen wat ik dacht. Toch was dit in werkelijkheid niet het geval. Onze echt-christelijke opvoeding bood immers sterke tegenwichten van ootmoedigheid en ik kan verzekeren, dat, toen ik mij op 23-j. leeftijd als gehuwd leeraar in de maatschappij vestigde, wij, mijn vrouw en ik, ons o zoo jong en groen gevoelden, als kinderen, die nog alles van het leven te leeren hadden.

In het bovenstaande heb ik getracht althans eenigermate een denkbeeld te geven van het huiselijk milieu, waarin ik opgegroeid ben, zoodat ik thans in korte trekken de hoofd-feiten van mijn leven gedurende dien tijd kan mededeelen. Den 13en Juli 1859 werd ik geboren in de kleine woning Schalkwijksteeg, hoek Nieuwe Gracht te Utrecht[17]), des avonds om half 12. „Hij had zoo'n haast," placht mijn moeder te zeggen: „hij zou en moest dien 13en nog halen". Inderdaad kwam ik te vroeg, hetgeen aan mijn uiterlijk zoo merkbaar was, dat mijn Vader mij verwelkomde met den uitroep: „Wordt mij dat (sic!) voor een zoon aangerekend?" Ge-durende het eerste levensjaar was ik dan ook een stumpertje; daarna is mijn constitutie tot op heden altijd een levend protest geweest tegen de meening, die aan te-vroeg-geborenen ver-minderde vitaliteit toeschrijft. In Utrecht heb ik reeds de kleuterschool bezocht, en wel een Christelijke; maar toen men mij daar Gezang 43 : 2: „Pracht en schoonheid moog wat schijnen" enz. niet alleen had laten uit het hoofd leeren maar zelfs als paradepaardje voor bezoekers had laten opzeggen, werd ik subietelijk van school genomen[18]). Te Amsterdam kwam ik weder op een kleuterschool, maar ditmaal op een, voor dien tijd althans, zeer goede *Fröbel*school, van de dames Haverkamp en Quanjer, op de Keizersgracht bij de Wester-markt, twee vrouwen, die werkelijk iets van Fröbel begrepen hadden en wier nagedachtenis bij mij dan ook altijd in eere is gebleven. Want reeds op de lagere school werd ik mij bewust, hoeveel ik aan dat onderwijs te danken had, waar ik vooral dit geleerd had, dat applicatie meer waard is dan aanleg. Ik ben daar gebleven van mijn zesde tot mijn volbrachte

achtste levensjaar toe; natuurlijk had ik toen daar al wat lezen, schrijven en rekenen geleerd, maar toch kwam ik nu in de eerste klas van de toen op vijf leerjaren berekende Lagere School[19]). Het was geen Christelijke, maar een openbare school, gevestigd in de Agnietenkapel, het voormalige Athenaeum, door De Génestet zoo geestig bezongen. Dat kwam zoo. Vader had eenige maanden te voren kennis gemaakt met zekeren heer Laan, die een „instituut" had aan den Binnen-Amstel. Daar de man hem aanstond, besloot hij zijn zoon bij hem in de leer te doen. Maar eer de groote vacantie in het land was, werd de heer Laan tot hoofd der O. L. S. 4e klasse in de Agnietenkapel benoemd. Dat veranderde evenwel voor mijn Vader niets; ik ging niet naar die of die school, maar naar meester Laan. Met hem verhuisde ik spoedig naar de Reguliersgracht, waar ik vele jaren later als Districtsschool-opziener nog een paar van mijn oude leermeesters heb terug-gevonden. Ik heb er goede jaren doorgebracht. Ik trof het, dat aan het hoofd der klasse een 6 à 8 jongens stonden van ongeveer gelijk intellect, zoodat het inspanning kostte, bovenop te blijven. Voor werken waren wij niet bang en van overlading hadden wij geen last, hoewel wij alle dagen behalve Zaterdags 6 uur les hadden — zonder pauze, natuurlijk — van 9 tot 12 en van 1 tot 4, met huiswerk, ook in de groote vacantie, die maar 4 weken duurde. Toen ik de school verliet, hadden wij Fransch, Duitsch en Engelsch gehad[20]), benevens aardig wat Algemeene Geschiedenis, terwijl de ge-schiedenis en aardrijkskunde van Nederland er muurvast inzaten. Wij rekenden als bezetenen, uit Boeser, maar wisten Goddank niets van de verhoudings- en verdeelingsdeeler; in Kempees' Vlakke Meetkunde waren wij gekomen tot aan den cirkel. Alleen het onderwijs in de Nat. Historie was erbarmelijk slecht (uit Degenhardt) en dat in Natuurkunde had ook niet veel om het lijf. En toch nog te veel, althans volgens mijn Vader, en dit werd de aanleiding tot mijn overijld afscheid. Ik zat in de hoogste klas en het liep tegen Kerstmis 1871, toen ik op een dag thuis kwam met verschgebakken wijsheid over atomen en moleculen. Vader beweerde, dat ik het verkeerd inzag, maar ik verklaarde op stelligen toon, dat meester het zoo geleerd had en dat die 't beter wist. Waarop mijn Vader, impulsief als hij was, mij onmiddellijk — er was toen nog geen Leerplicht — van school nam; aan zulk een onwetenschappelijke dwaasheid om kleine kinderen

die er niets van konden begrijpen, onderwijs te laten geven over atomen en moleculen, door onderwijzers, die er ook niets van begrepen, kon hij zijn zoon niet langer blootstellen, geen dag en geen nacht. Gedurende ongeveer zes weken bleef het nu onzeker, wat met mij aan te vangen en werd ik hoofdzakelijk beziggehouden met kleine huisdiensten; eindelijk werd besloten mij naar het buitenland te zenden, op welke motieven, is mij nooit bekend gemaakt; dat de eerste keus op Parijs viel, lag daarin, dat wij daar zeer goede kennissen hadden wonen, het gezin B., waarvan de vader een, overigens geheel verfranscht, Nederlander was. 13 Febr. 1872 brachten grootvader Pierson en mijn Moeder mij naar het nog uit alle wonden der Commune bloedende en van wrok tegen de „Prussiens" vervulde Parijs, waar ik als externe — verreweg de meeste leerlingen waren internes en droegen een militair pakje — geplaatst werd op het reusachtige Collège Municipal Chaptal, destijds nog gevestigd in het oude smerige gebouw in de Rue Blanche, omdat het juist voltooide prachtige nieuwe gebouw aan den Boulevard des Batignolles door de Commune erg gehavend was. Ik heb er verbazend goed Fransch geleerd, maar ook gezien, hoe verre het onderwijs in Frankrijk stond beneden het onze, *uitgezonderd in de moedertaal,* waar veel, *veel* meer zorg, tijd en moeite aan besteed werd.

Het gezin B. leefde op de grens van armoede, zonder daarom een goed paedagogisch milieu te vormen en toen uit mijn brieven bleek, dat ik er niet gelukkig was — ofschoon ik er zelf mij toen niet van bewust was — werd de voorgenomen tijd van mijn verblijf verkort en kwam mijn Vader mij in September halen om mij over Nancy, Straatsburg — waar wij Röntgen opzochten — en het Schwarzwald naar Heidelberg te brengen, waar ik in het innig gezellig en geestelijk uiterst stimuleerend gezin van oom Allard Pierson, die daar toen buitengewoon hoogleeraar was, een liefderijke opname vond, waar ik van opleefde. Ik kwam als extern op een particuliere kostschool met een zeer internationale bevolking, zoodat men er het vaksysteem had, als welks uitvinder gewoonlijk August Herman Francke genoemd wordt; zoo kwam ik voor Fransch in de hoogste, voor Duitsch daarentegen in de laagste klasse. Ik heb er heel weinig geleerd, maar dat werd door den omgang met en het privaatonderwijs van oom Allard meer dan vergoed. In Heidelbergs wonderschoone omstreken

heb ik ook mijn liefde voor de natuur opgedaan en mijn lust in bergklimmen en... mijn eerste verzen gemaakt! In het voorjaar 1873 kondigde Vader mij zijn voornemen aan mij na de groote vacantie op het Amsterdamsch gymnasium te plaatsen in de eerste klasse; toen ik hem opmerkzaam maakte, dat ik daarvoor toch heusch wel wat te oud was geworden, verkreeg ik dat ik door privaatlessen in Latijn en Grieksch klaar werd gemaakt voor de tweede klasse, waar ik dan ook eind Augustus mijn intrede deed.

Dit verblijf van anderhalf jaar in het buitenland is van diep insnijdende beteekenis in mijn leven geweest. Als kind was ik uit huis getrokken, als pubescent kwam ik terug. Van eigenlijke pubescentieverschijnselen heb ik niet veel last gehad — een paar kalverliefdes en een hoop verzen waren de voornaamste — en mijn vier gymnasiumjaren reken ik tot de gelukkigste mijns levens. Aanvankelijk had ik mij voor de anatomie ontvlamd en wilde ik medicijnen gaan studeeren, maar toen wij tot docent in het Latijn hadden gekregen den lateren hoogleeraar J. S. Speyer (den genialen leerling van den genialen Kern), die zijn onderwijs bevruchtte met zijn kennis van de algemeene linguistiek, ontwaakte in mij het besef van mijn ware bestemming en verklaarde ik Vader, dat ik Oude Letteren wilde studeeren, wat dezen uitbundige vreugde verschafte. Terstond begon ik met eigen lectuur, waardoor ik weldra mijn medeleerlingen zoo ver voorbijschoot, dat ik voor school niets meer behoefde te werken, omdat ik alles kon improviseeren. Deze toestand werd door mijn leermeesters stilzwijgend goedgekeurd, wat ik altijd zeer wijs van hen heb gevonden. Ik had weder een bijzonder aardige klas getroffen, met een aantal sympathieke aemuli, maar vooral trof ik het met mijn docenten. Zij waren — ik spreek hier natuurlijk niet van de enkele minder goede onder hen — niet alleen mijn leermeesters, maar ook mijn vrienden. Vooral geldt dit van den rector, dr. N. B. J. Kappeyne van de Copello [21]), die mij in mijn laatste jaar reeds als toekomstig collega behandelde en die mij ook het onderwerp aan de hand gedaan heeft voor de latijnsche oratie, waarmede ik, naar toen nog heerschend gebruik, bij de openbare prijsuitdeeling in de Engelsche Kerk op het Bagijnenhofje als primus afscheid van het gymnasium moest nemen, n.l. „De Educatione Puerorum apud Graecos". Ik koesterde een grenzenlooze vereering voor hem, waarvan ik mij echter eerst recht bewust werd, toen mijn

Moeder, weinige dagen voor mijn promotie [22]), tot mij zeide: „Hoe zal je het toch maken, Jan, als je niet meer dagelijks van je rector kunt spreken?" Later heb ik hem nog mogen genieten als buitengewoon hoogleeraar in de paedagogiek en de Grieksche Antiquiteiten en na zijn dood heb ik hem mogen eeren door een In Memoriam in den Amsterdamschen Studentenalmanak van 1883 [23]).

Groote verplichtingen heb ik ook en met warme genegenheid denk ik terug aan den dichterlijken, warmbloedigen, om zijn eerlijk gemeende rhetorica zeer ten onrechte miskenden Willem Jacobszoon Hofdijk en hartelijk heb ik mij verheugd over zijn laat eereherstel door de Utrechtsche dissertatie van dr. Hendriks „Willem Hofdijk, de Kennemer Minstreel" (Amsterdam, 1928).

Zooals gezegd, werkte ik de laatste jaren haast niet meer voor school maar des te meer „voor mijzelf", wel voornamelijk, maar geenszins uitsluitend Latijn en Grieksch, daarnevens ook Italiaansch en stenographie, beide autodidactisch. In de vierde klas werd Hebreeuwsch erbij genomen. Zeer ijverig studeerde ik muziek, waarvoor ik veel meer liefhebberij dan aanleg had, piano onder de allervoortreffelijkste leiding van Leonard J. van Loenen (een broeder van mijn oom), — later, als student, ook theorie onder Daniël de Lange en orgel onder Van den Broeke, den organist der Oude Kerk [24]). Ook van de moderne Letteren las ik meest slechts klassieken, vooral duitsche. De sportwoede was toen nog niet ontbrand; 's zomers zwommen wij in het IJ en 's winters maakten wij tochten op schaatsen, maar ik behoor tot de alleroudste wielrijders in het land, die reeds in 1876 op een houten „Burgers" lange tochten heb gemaakt [25]). Toch ontdekte mijn Vader, dat er nog best wat bij kon en kwam op een goeden dag thuis met de mededeeling, dat hij een alleraardigsten leeraar aan de Zeevaartschool ontdekt had, die mij privaatles in de hoogere wiskunde zou geven. Dit genoot ik met zooveel ambitie, dat mijn leeraar mij wilde overhalen de Wiskunde als studievak te kiezen. Daarvoor was ik echter niet te vinden, maar op het idee van mijn Vader, dat ik als vrucht van die lessen nu ook wel Groot-Mathesis-examen kon doen, ging ik gewillig in. Alleen moest ik daarvoor eerst admissie-examen voor de Universiteit afleggen. Ik deed dit in Juni 1876 te Utrecht van de 4e klas uit, zonder eenige bijlessen of inspanning; zóó goed was het onderwijs aan het Amsterdamsch gymnasium,

dat dit gemakkelijk kon. Maar de poging om een week daarna Groot-Mathesis te doen mislukte door de tegenwerking van prof. Gr., maar slaagde in het daarop volgende voorjaar te Leiden met het allerbeste succes.

In mijn gymnasialen tijd valt ook normaliter mijn ontwaking tot bewust zelfstandig religieus leven. Toen dit op 16-j. leeftijd had plaats gehad, schreef ik, die, dank zij het wijs inzicht van mijn ouders tot nog toe geen ander godsdienstonderwijs had genoten dan van Moeder, op eigen gelegenheid aan oom Jan, predikant in Den Haag, een in vragenden vorm gestelde exegese van Rom. 7. Na van hem op de hem eigene humane wijze antwoord ontvangen te hebben, verklaarde ik mijn Vader, dat ik van dezen man godsdienstonderwijs begeerde te hebben en van niemand anders. Dat was natuurlijk direct goed, maar hoe bevoorrecht werd ik in de uitvoering! Bepaald werd, dat ik iedere 14 dagen Zaterdagmiddag naar Den Haag zou gaan; den geheelen Zaterdagavond zou oom voor mij vrij houden en zorgen, dat ik Zondags hem altijd minstens éénmaal zou hooren preeken. Dat zijn gansch onvergetelijke uren, die ik op die wijze met en onder het gehoor van deze geheel eenige, werkelijk Godgewijde en profetische persoonlijkheid heb doorleefd en die mij gemaakt hebben tot een zijner leerlingen, die hem het best gekend hebben. Als mijn Vader niet reeds zulk een onneembare stelling in mijn hart had ingenomen, ik zou mij met mijn gansche ziel aan hem overgegeven hebben. Zoo heb ik ongelooflijk veel van hem geleerd, maar mijn zelfstandigheid er niet bij ingeboet. Ik werd nu echter ook daar huisgenoot en profiteerde dus ook van dien geheelen interessanten kring, die zijn huis frequenteerde, en sloot een levenslange vriendschap met zijn oudsten zoon, mijn anderhalf jaar ouderen naamgenoot dr. J. H. Gunning J. Hz., door wien ik ook met vele theologen in Utrecht bevriend raakte, met name met J. Th. de Visser, die mij tot zijn dood trouwe, warme vriendschap heeft bewezen en het mij nooit kwalijk heeft genomen, dat ik in de politiek andere wegen insloeg. 11 Jan. 1878 werd ik door oom op zijn studeerkamer tot lidmaat der N. H. Kerk aangenomen en 13 Jan. d.a.v. in de Groote Kerk in Den Haag bevestigd met het textwoord: „Eén ding is noodig". Daarna bleef ik nog een jaar lang philosophisch onderwijs van hem genieten.

In 1877 was ik dan student geworden. De „rector", zelf leerling van Cobet, vond het vanzelfsprekend, dat ik naar

Leiden zou gaan, waar Cobet nog altijd inspireerend doceerde, maar juist in die dagen werd het Athenaeum tot Universiteit verheven, een zaak, waarvoor mijn Vader altijd zich zeer bijzonder geïnteresseerd en ingespannen had en dus vonden de collega's, dat ik in Amsterdam behoorde te blijven, en daar ben ik dan ook gebleven, tot aan het einde van mijn studietijd toe. Wat het studentenleven betreft was dit m. i. een zeer groot voordeel, maar ook voor mijn wetenschappelijke vorming zijn, geloof ik, de voordeelen grooter geweest dan de nadeelen. Door den goeden dunk, dien mijn professoren van den oud-alumnus van het Amsterdamsch gymnasium hadden — onder hen vooral mijn latere promotor, de bekwame Graecus S. A. Naber, dien al zijn leerlingen eerst op later leeftijd ten volle hebben leeren waardeeren, en die mij na mijn promotie tot aan zijn dood altijd een vaderlijke vriend is gebleven — werd het mij vergund reeds na twee jaar candidaats te doen (Oct. 1879). Daardoor won ik tijd en vrijheid voor allerlei liefhebberij-studiën; zoo heb ik colleges geloopen in Gothisch, Middelnederlandsch, Hebreeuwsch en Hebreeuwsche Antiquiteiten, Staathuishoudkunde, Sanskriet en Linguistiek, over Spinoza Ethica, Engelsche en Duitsche Letterkunde, ja zelfs Anatomie[26]), alleen maar niet bij mijn Vader. Zeer grooten invloed heeft ook op mij, gelijk als vele jaren later op Kohnstamm, en op wien zijner leerlingen niet?, de wijsgeer Bellaar Spruyt uitgeoefend, met wien trouwens mijn Vader, toen Spruyt nog docent in de scheikunde was, persoonlijke betrekkingen had aangeknoopt, toen deze zich in De Gids als Kantiaansch wijsgeer ontpopte, met artikelen, die ik te lezen had gekregen, zoodra ik ze ook maar eenigszins kon begrijpen. In Juni 1882 deed ik mijn doctoraal en promoveerde 2 December d.a.v. met een dissertatie De Babyloniis Aristophanis Fabula en huwde den 14en. Ik was toen reeds sedert 1 September tijdelijk leeraar in de Oude talen aan het Utrechtsch Gymnasium, welke betrekking het volgend jaar in een vaste veranderd werd. Voor de huwlijksreis kreeg ik, niet zonder moeite, veertien dagen toeslag op de Kerstvacantie, zoodat wij ten minste Rome, van welks oude topographie ik veel studie heb gemaakt, tamelijk rustig konden bezoeken; een toegiftje van een paar dagen echter om ook Napels en omgeving erbij te nemen moest ik na mijn terugkomst „inhalen".

Aldus wilde het de rector; de curatoren hadden vrijgeviger willen zijn!

Wat waren dat gelukkige jaren! Een heerlijk opbloeiend gezin en op school, na overwinning der eerste moeilijkheden, dank zij mijn afkomst en vooropleiding, een beslist succes, dat mij zelfs de aanmoedigende goedkeuring bezorgde van mannen als de groote Donders en Beets. Nooit heb ik zooveel aanhankelijkheid meer van mijn leerlingen ondervonden als van deze mijn oudste Utrechtsche, waarvan ik tot op den huidigen dag nog telkens treffende staaltjes beleef. Bovendien hadden wij door familierelaties toegang tot de beste kringen, waar wij op uiterst sympathieke wijze geaccueilleerd werden. Met representatieve ethischen als Van Weede van Dijkveld, A. R. Falck, dr. Bronsveld, prof. Valeton, e.a. kwam ik in nog nauwer betrekking — die met sommigen van hen, vooral met Falck, trots groot verschil in leeftijd, tot persoonlijke vriendschap uitgroeide — toen zij mij, den jongen ethische, bij verrassing in den Kerkeraad wisten te brengen, als diaken. Dat dit eigenlijk een welgeslaagde kerkpolitieke manoeuvre was, heb ik eerst later gemerkt, maar ik nam het aan, omdat ik, als zoon van mijn Vader, groote behoefte gevoelde aan aanraking met het werkelijke, maatschappelijke leven. En daarin werd ik niet teleurgesteld; ik kreeg verreweg de uitgebreidste en moeilijkste wijk te bedienen, zoodat ik in korten tijd ontzaglijk veel ervaring opdeed en bij de periodieke verkiezingen ook door mijn gereformeerde medeleden herkozen werd. Als zoodanig heb ik ook de hitte van den Doleantie-strijd medegemaakt: toen de toestand in Utrecht onhoudbaar werd, hebben Van Weede, Falck en ik die tot klaarheid gebracht door de toen nog slechts in het geheim doleerende kerkeraadsleden bij het klassikaal bestuur aan te klagen. Met dezelfde mannen geraakte ik ook in de politiek: verontwaardigd over de onoprechte non-possumus-politiek van Kuyper en Schaepman publiceerden wij in het Utrechtsch Dagblad van 7 Juni 1886 een manifest, mede-onderteekend door Valeton en M. Crommelin, dat wij om des gewetens wille op de liberale Kamercandidaten Jhr. Mr. J. Röell en Mr. W. J. Roijaards van den Ham zouden stemmen. Het was de eerste maal, dat ik het stemrecht uitoefende; sedert heb ik nooit anders meer dan „liberaal" gestemd en mij ook spoedig daarna openlijk, „om des gewetens wil", bij de liberale partij aangesloten.

Op een andere wijze zorgde een andere vaderlijke vriend, de eerwaardige W. G. Brill, voor mijn contact met het maatschappelijk leven. Hij kwam mij zelf uitnoodigen en opwekken om een spreekbeurt te vervullen in „Nuttige Kennis" en zorgde ervoor, dat ik lid werd van het Provinciaal Utrechtsch en van het Historisch Genootschap.

Trots al die voordeelen en aanlokkelijkheden heb ik Utrecht na $5^1/_2$ jaar verlaten. Ik wilde mettertijd rector worden en daarop scheen toenmaals langs den weg der regelmatige opklimming in Utrecht geen de geringste kans te zijn, waar men mij zelfs niet hooger dan de derde klasse wilde laten opklimmen. Dus aanvaardde ik in Februari 1889 het conrectoraat te Zwolle, waar de bekende E. Mehler, een uitnemend Graecus, rector was. Na Utrecht viel het sociale leven ons daar geweldig tegen; maar wij hadden immers volop huiselijk geluk en vonden bovendien in het overigens zoo onsympathieke stadje een goed aaneengesloten kring van zeer sympathieke vrienden, uitloopers nog van het Réveil. Standen en kerkelijke richtingen stonden overigens kleinzielig scherp tegenover elkaar en Amsterdammers werden verdacht van hooghartigheid en van de bedoeling om Zwolle slechts als tusschenstation en springplank te willen gebruiken. Maar er was overvloedig gelegenheid voor sociaal werk en daaraan heb ik dan ook in mijn 10 Zwolsche jaren rijkelijk en persoonlijk aandeel genomen. Toen mij, juist door wat ik in Zwolle te aanschouwen kreeg, de oogen open gingen voor de sociale noodzakelijkheid van persoonlijke geheelonthouding als strijdmiddel tegen het alcoholisme, sloot ik mij uit volle overtuiging bij de Chr. Geheel-Onthoudersvereeniging aan, en omdat die beweging toen nog zeer klein en sprekers zeer weinige waren, heb ik jaren lang op ontelbare plaatsen en plaatsjes in propaganda-bijeenkomsten het woord gevoerd. Ik kwam daardoor ook in zeer nauwe aanraking met de onderste lagen der maatschappij, waarbij mijn Utrechtsche ervaringen mij zeer te stade kwamen. Deze bezorgden mij ook het voorzitterschap der neutrale vereeniging „Liefdadigheid", die in het klein te vergelijken was met de Amsterdamsche Vereeniging „Liefdadigheid naar Vermogen" in het groot. Ik werd ook wederom lid van den Kerkeraad, ditmaal als ouderling en wederom als vertegenwoordiger eener op zichzelf volkomen machtelooze minderheid. Voorts is het mij gelukt onder de vlag van het Nutsdepartement en met krachtige

medewerking van W. Haanstra, die mij een zijner beste leerlingen afstond, een bloeiende Fröbelschool voor den gegoeden stand in het leven te roepen. Veel werk heb ik ook gehad met de reorganisatie der — vroeger welbefaamde, maar geheel in verval geraakte — Nutsschool.

Begin 1896 stierf Mehler en enkele maanden daarna werd ik tot zijn opvolger benoemd. Spoedig daarop werd mij ondershands het rectoraat te Rotterdam aangeboden, wat ik zonder lang beraad afsloeg. Maar in datzelfde jaar trad ook Van den Es af als rector van het gymnasium te Amsterdam, maar bleef nog 5 jaar buitengewoon hoogleeraar in de Paedagogiek en de Grieksche Antiquiteiten. Niettegenstaande alles wat ons naar Amsterdam terug moest trekken waren mijn vrouw en ik het volmaakt erover eens, dat ik niet zou solliciteeren. Maar toen kwam de inspecteur dr. Eggink persoonlijk over om mij uit naam van den aftredenden rector, van het geheele college van curatoren en van hemzelf dringend uit te noodigen het wel te doen [27]). Na rijp beraad besloot ik, vooral op aandringen van mijn ouden leermeester prof. Naber, mij beschikbaar te stellen, maar meer ook niet [28]). Ik wist, dat ik een buitengewoon moeilijken post zou aanvaarden en dat mijn eenige kans om niet te falen daarin lag, dat ik kon zeggen: „Ik heb er geen vinger naar uitgestoken". Er is toen tegen mij een waar kabaaltje opgezet, ten gevolge waarvan de Raad, na gehouden geheime zitting, den conrector dr. Meyer benoemde, wien ik terstond een telegram van gelukwensching zond. Het college van curatoren echter nam nog dienzelfden avond collectief ontslag.

Het was bij deze gelegenheid, dat ik het eerst in mijn leven een aanduiding vind van mijn latere loopbaan. Ik had nl. één voorwaarde gesteld, dat Van den Es mij zijn halve professoraat, dat in de Paedagogiek — al of niet met dien titel, dat zou niet van ons afhangen, maar ik kon altijd privaatdocent worden — zou afstaan. Ik wenschte ook daarin de opvolger te worden van mijn onvergetelijken „rector" en in diens geest te herstellen wat Van den Es had laten doodbloeden, nl. de gelegenheid voor aanstaande docenten om zich onder bevoegde leiding practisch te oefenen in het lesgeven.

Een der voornaamste redenen, waarom deze niet-benoeming ons niet rouwig maakte, was, dat mijn vrouw en ik in stilte hoopten op Utrecht, waar ons hart altijd heen terugtrok en waar ik wist, dat ik velen als rector welkom zou zijn. Maar

toen gebeurde — het was begin 1898 — iets geheel onverwachts. Een aantal oudere docenten aan het Utrechtsch Gymnasium kreeg ontslag en dr. Singels, die daar na mij gekomen was, klom plotseling op tot conrector. Ik schreef hem, met wien ik zeer bevriend was, of dit beteekende, dat hij na het aftreden van dr. Bakhuizen, dat niet verre meer kon zijn, rector zou worden. Hij antwoordde, dat dit inderdaad de bedoeling was, „maar, als gij u aanmeldt, cedo maiori". Natuurlijk dacht ik niet daaraan, maar daarmede was ook al onze hoop vervlogen en zagen wij ons voor het perspectief geplaatst levenslang in Zwolle te moeten blijven zitten [29]), wat ons ook tegenover onze kinderen een onrecht leek, wien ik niet mocht onthouden, wat ik zelf in mijn jeugd zoo ruimschoots genoten had, den dagelijkschen omgang met interessante en hoogstaande familie. Vanzelf rijpte nu het denkbeeld ons toch in Utrecht te vestigen, als ik daar een privaatdocentschap kon krijgen. Ik schreef hierover aan prof. van Vliet, en bood aan òf Romeinsche Antiquiteiten òf Paedagogiek. Hij antwoordde, dat het eerste voor hem een aangename verlichting van arbeid zou beteekenen [30]), maar dat aan het laatste *behoefte* bestond. Hiermede was mijn keus bepaald; ik vroeg en verkreeg de *venia legendi* voor „de theoretische en practische paedagogiek", maar hield vooreerst nog mijn plannen geheim. Dit privaatdocentschap zou heel wat anders moeten worden dan het te Amsterdam zou geweest zijn, waar de practische opleiding de hoofdzaak zou zijn geweest, terwijl ik te Utrecht — althans voorloopig — niets anders zou kunnen doen dan college geven. Die colleges moesten dus een wetenschappelijk karakter dragen, maar... ik had nooit „Paedagogiek gestudeerd"! En er was maar één land, waar men „Paedagogiek" aan de Universiteit kon „studeeren" en dus ook kon te weten komen, hoe die gedoceerd kon worden. M. a. w. ik gevoelde, dat ik alvorens als docent in de Paedagogiek op te treden eerst nog zelf student in dat vak moest worden. Maar ik wist niet eens, wat er in Duitschland te koop was. Alleen kende ik eenigermate den grooten paedagoog Oskar Jäger te Keulen. Hem zocht ik op, en hij legde mij uit, dat slechts drie Universiteiten voor mij in aanmerking kwamen, Halle, Leipzig en Jena en ried mij aan zelf te gaan kiezen. Gewapend met introducties van hem bezocht ik met mijn vrouw die drie plaatsen. Uit wetenschappelijk oogpunt bleek Leipzig het verkieslijkst, maar wij moesten ook aan onze zes

kinderen denken en als woonplaats blonk Jena verre en verre boven de beide andere steden uit.

Zoo werd dan de teerling geworpen; ik nam tegen het eind van den cursus 1897—8 mijn ontslag als rector en in Augustus betrokken wij een riant gelegen nieuwgebouwde villa te Jena, die ik „Villa Peregrina" doopte. De keus van Jena bleek toch ook voor mijn studie niet onvoordeelig. Ik mag van Rein geen kwaad spreken, ik heb, zooals iedereen, die met hem in aanraking kwam, slechts voorkomendheid en hulpvaardigheid van hem ondervonden. Maar ik kan hem niet voor een groot man houden en met zijn onderwijs heeft hij bij mij vooral bereikt een hartgrondigen afkeer van het Herbartianisme, waarvan hij de profeet was. Maar hij was op de hoogte van alles; zijn „Pädagogisches Universitätsseminar", met daaraan verbonden „Uebungsschule" — overigens beide voortzettingen van het werk van zijn voorganger Volkmar Stoy — en een bibliotheek, waar letterlijk geen enkel paedagogisch tijdschrift ontbrak, waren modelinrichtingen en boden, wat voor mij vooral waarde had, overvloedig gelegenheid zich te oriënteeren. Er was bovendien nog een „Seminar" verbonden aan het Gymnasium, onder leiding van den voortreffelijken rector-hoogleeraar Richter, dat absoluut vrij was van Herbartiaanschen zuurdeesem en waaraan ik met veel vrucht medegewerkt heb. Verder was ook het leven in dit aan den zoom van het Thüringerwoud bekoorlijk gelegen landstadje alleraangenaamst, te meer daar ik, als oud-rector en reeds gewapend met den titel van privaatdocent, door de professoren — w.o. de beroemde Eucken — als collega behandeld werd. Bij Ziehen volgde ik een college over physiologische psychologie en een privatissimum over experimenteele psychologie. Met Trüper, den stichter en directeur van Sophienhöhe, die modelinrichting — internaat — voor achterlijke kinderen, sloot ik vriendschap, evenals met den jongen prof. von Dobschütz, een der beste leerlingen van den grooten Harnack.

Reeds had ik besloten ook den cursus 1899—1900 te Jena te blijven en mijn villa weder ingehuurd, toen mijn vrouw den 21en April 1899 stierf onder algemeene deelneming van het geheele stadje. Ik begroef haar te Utrecht, waar wij reeds een groot huis gekocht hadden aan de Nieuwe Gracht, dat gelegenheid bood om er een oefenschool in te vestigen. Voor zulke weidsche plannen had ik nu echter geen moed meer;

het huis werd weder verkocht en na eenige aarzelingen tegen Kerstmis een villa gehuurd in De Bilt. Na ons vertrek uit Jena in Augustus werden de kinderen een tijdlang verdeeld en gebruikte ik de gelegenheid voor een uitgebreide studiereis in Duitschland en bezocht gymnasia, „Reformgymnasia" en Gymnasialseminare te Frankfurt, Leipzig, Halle en Berlijn, waar ik zeer veel van geprofiteerd heb, en hield mij den overigen tijd op te Laagkeppel, om in de nabijheid van mijn vader te zijn, die op zijn landgoed Groot Zande onder duldelooze smarten aan den kanker te sterven lag. De verlossing kwam 9 Jan. 1900; den 3en Februari opende ik mijn lessen aan de Utrechtsche Universiteit met de in mijn eersten bundel Verz. Paed. Opstellen herdrukte rede: „De Paedagogiek aan de Universiteit". Mijn beide oudste jongens had ik naar Abbotsholme, de "New School" van Cecil Reddie en de bakermat der „Landerziehungsheime", gebracht, niet zonder protesten der familie, te meer, daar immers de Boerenoorlog woedde. Maar ik had met mijn vrouw nog vóór haar dood Lietz' „Emlohstobba. Roman oder Wirklichkeit" gelezen en besproken en wist, dat ik in haar geest handelde [31]).

Voor mijn colleges moest ik hard studeeren; gelukkig bleek de Utrechtsche Universiteitsbibliotheek belangrijk rijker aan Paedagogica dan bekend was of vermoed werd. Maar overigens werd ik niet met rust gelaten. Toen het „Tijdschrift voor Onderwijs en Opvoeding" werd opgericht, dat spoedig ineenschrompelde tot het veel levensvatbaarder „Weekblad voor het Gymn. en M. O.", moest ik natuurlijk lid van de redactie worden. Herhaaldelijk ontving ik uitnoodigingen om een paedagogische lezing te houden. Hoe ik letterlijk puur toevallig in de redactie ben gekomen van het Tijdschrift „Maatschappelijk Belang", dat spoedig herdoopt werd in „Het Kind" en dat bestemd was mijn lijfblad te worden, dat ik van 1912 tot eind 1926 [32]) geheel alleen geredigeerd heb, waardoor ik mij tal van bekende en onbekende vrienden heb mogen verwerven, heb ik meer dan eens in dat blad verhaald, weshalve ik daarheen verwijs. Speyer kwam uit Groningen over om mij het rectoraat aldaar aan te bieden, met de verzekering, dat ik van de zijde der Universiteit voor mijn paedagogische plannen slechts waardeering en medewerking zou ondervinden en inspecteur Fabius kwam mij verzoeken arrondissementsschoolopziener te Zaandam te worden. Beide sloeg ik af, nam daarentegen aan als lesgever — later ook als bestuurslid

— mede te werken aan de door Kerdijk en Mevr. Muller—Lulofs nieuw opgerichte „School voor Maatschappelijk Werk" te Amsterdam, waarvan Mej. Elisabeth Boissevain, de oudste dochter van Jan Boissevain, den bekenden stichter der Stoomvaartmaatschappij „Nederland", tot directrice was benoemd. En toen de heer Fabius wederom ten tooneele verscheen, ditmaal om mij het ambt van districtsschoolopziener te Amsterdam aan te bieden, nam ik dit, zij het na lange aarzeling, aan [33]) en verhuisde dus in Januari 1902 naar Amsterdam. Ik kan niet anders zeggen dan dat ik daar goed ontvangen werd; afgezien van enkele onvermijdelijke uitzonderingen kwam de onderwijzerswereld mij met vertrouwen tegemoet en deze bleek vele hervormingsgezinden te bevatten, die voor een beetje aanmoediging zeer toegankelijk en dankbaar bleken en waar zij konden mij ondersteunden. Met mijn chef, inspecteur Fabius, verbond mij al spoedig een op diepere geestesgemeenschap gegronde vriendschap, die echter van mijn zijde met een aan vereering grenzenden eerbied vergezeld ging; na Vader en Oom Jan Gunning heeft nooit iemand zulk een invloed op mij uitgeoefend als deze sterke persoonlijkheid, met wien conflicten ook niet altijd te vermijden waren, maar die nooit iets minder gezocht heeft dan eigen eer en streng leefde naar zijn geweten. Ik heb onuitspreeklijk veel van hem geleerd. Ook van de zijde mijner zeven arrondissementsschoolopzieners ondervond ik veel steun en medewerking en met den dienst van P. W. te Amsterdam heb ik, nadat die onder de leiding van den bekwamen P. W. Bos was gekomen, op allerplezierigste wijze samengewerkt.

In 1901 waren de Kinderwetten aangenomen, maar nog niet ingevoerd. Er viel heel wat voorbereidend werk te doen en dat werd voor een groot deel opgedragen aan het bij die wetten ingestelde „Algemeen College van Toezicht, Bijstand en Advies voor het Rijks Tucht- en Opvoedingwezen", hetwelk daartoe reeds in 1903 werd geïnstalleerd. Dat ik in dit hooge staatscollege benoemd werd als paedagoog mag als de eerste officieele erkenning der Paedagogiek in Nederland aangemerkt worden. Tegelijk met mij werd ook mej. Boissevain benoemd en dit voerde tot een veel nauwere kennismaking en ten slotte, in 1906, tot een uiterst gelukkigen tweeden echt, waaraan echter de dood reeds na twee jaar een einde maakte, toen haar kind nog geen 5 maanden oud was. Naar aanleiding van dit huwelijk verplaatste ik mijn privaatdocent-

schap in October 1904 van Utrecht naar Amsterdam, waar ik mijn lessen opende met een rede over „De Verantwoordelijkheid van den Leeraar" (Amsterdam 1904). Mijn verwachting, dat na het aftreden van Van den Es het buitengewoon hoogleeraarschap in de Paedagogiek mij zou toevallen stuitte af op den beslisten onwil van den burgemeester-president curator, mijn ouden academievriend mr. W. F. van Leeuwen. Na jaren vacant te zijn gebleven, werd die leerstoel opgeheven.

Een naar den mensch gesproken buitengewoon „toevallige" ontmoeting in de bergen van Tirol in den zomer van 1911 deed mij in mej. Helene Breyer uit Saarburg de uitverkoren persoonlijkheid vinden, met wie ik op mijn 53en verjaardag, 13 Juli 1912 opnieuw een hoogst gelukkig huwelijk mocht sluiten, dat voor veel geleden leed vergoeding heeft gebracht.

Onder mijn collega's en bij den heer Fabius zelf bestond de meening, dat ik eenmaal zijn opvolger zou worden. Daarin had ik evenwel volstrekt geen lust en toen ik merkte, dat ik in Amsterdam uitgediend begon te raken en dat de beslommeringen van het ambt mij geestelijke krachten dreigden te ontrooven, die ik gevoelde nog wel nuttiger te kunnen aanwenden, nam ik tegen 1 Mei mijn ontslag als districtsschoolopziener, maar verhuisde tevens naar Hilversum, waar ik al sedert 1906 een zomerverblijf had gehad en waar mijn oude Moeder woonde. Mijn privaatdocentschap verlegde ik nu weer naar Utrecht. Begin 1922 liet de Faculteit mij vragen, of ik bereid was tegen een schijntractementje een buitengewoon hoogleeraarschap in de Paedagogiek te aanvaarden, hetwelk men noodig had, omdat het nieuwe Academisch Statuut het recht gaf in dat vak te studeeren en zelfs te promoveeren. Dank zij de medewerking van den toenmaligen minister, mijn ouden vriend J. Th. de Visser, kwam dit tot stand, maar het duurde toch tot 15 October 1923 eer ik het ambt kon aanvaarden, met een rede „Pro Domo" getiteld (Utrecht 1923). Ik heb dit ambt, zoolang de wet het mij vergunde [31]), en zelfs, in opdracht der Regeering, nog twee jaar daarna ad interim, met groot genoegen waargenomen. Had ik in Amsterdam op mijn colleges altijd overwegend of bijna uitsluitend onderwijzers gehad, nu had ik studenten, voor een wetenschappelijk docent geen onbeteekenend verschil.

In October 1919 werd ik bij H. M. de Koningin ontboden, die mij wenschte te raadplegen over het onderwijs der Prinses.

Voor het Lager Onderwijs was Jan Ligthart H. M.'s adviseur geweest, voor de volgende vierjarige periode werd mij opgedragen een leerplan te ontwerpen en geschikte docenten aan H. M. ter benoeming voor te dragen. Op de vraag van H. M. of ik ook niet onderwijs in Latijn en Grieksch mogelijk en wenschelijk achtte, antwoordde ik bevestigend, mits voor dit onderwijs de jaren van 14 tot 18 werden bestemd. Dit werd aangenomen en toen het zoover was, mocht ik het voorrecht smaken zelf met dit onderwijs te worden belast, dat een einde nam met het meerderjarigworden der Prinses, 30 April 1927.

Bij de instelling van den Onderwijsraad werd ik op voordracht van minister de Visser tot lid benoemd en wel van de Tweede Afdeeling, die voor het Gymnasiaal en Middelbaar onderwijs. Toen verleden jaar onze Voorzitter, de oudhoogleeraar dr. B. Symons, wegens hoogen leeftijd moest aftreden, vroeg en verkreeg ik ontslag.

Met de politiek heb ik mij nooit meer bezig gehouden dan mijn medeburgers en de omstandigheden van mij eischten. In Zwolle heb ik geijverd voor de kieswetTak, in Amsterdam werd ik lid van het bestuur der Liberale Unie, waar ik, maar natuurlijk tevergeefs, gewaarschuwd heb tegen het Evenredige Kiesrecht, waarvan ik niets goeds verwachtte. Door tijdelijke samenwerking met de VrijzinnigDemocraten verkreeg ik een zetel in de Provinciale Staten van N. Holland, die bij verandering van het kiesstelsel natuurlijk onmiddellijk weer verloren ging. Het mij door diezelfde combinatie gedaan aanbod van een vasten zetel in den Amsterdamschen Gemeenteraad met het vaste uitzicht op een wethoudersbenoeming moest ik om consideraties van politieke moraliteit afslaan. In Hilversum echter werd ik onder vigeur van het nieuwe kiesstelsel lid van den Gemeenteraad.

Uit het bovenstaande zal het den welwillenden lezer duidelijk zijn geworden, dat ik niet iemand ben, die zich zijn eigen weg gebaand heeft; door de gunst van afkomst en levensomstandigheden ben ik naar Hooger Bestel geworden, die ik ben. Mijn eenige „daad" is geweest, dat ik de wetenschappelijke paedagogiek aan de Nederlandsche Universiteit gebracht heb, waar zij een geheel onbekende gast was, en *in zooverre* mag ik met Horatius zeggen: *Libera per vacuum posui vestigia princeps* [35]). Maar de lezer heeft gezien, hoe ik ook daarin en daartoe geleid ben geworden. Datzelfde geldt echter in niet geringere mate van datgene, waaraan ik ongetwijfeld mijn

bekendheid in ruimeren kring te danken heb, mijn geschriften. Mijn eerste publicaties waren propaganda-geschriftjes voor de geheelonthouding en den Handenarbeid. In 1889 heb ik eens op een vergadering van het Genootschap van Leeraren aan Nederlandsche Gymnasia een voordrachtje gehouden over de beteekenis van den puberteitsovergang, waar niemand eenige aandacht aan schonk, want de belangstelling voor dien leeftijd sluimerde toen nog in diepen slaap en litteratuur erover bestond niet. Dit leek mij een zonderlinge toestand, maar daar ik als niet-medicus mij niet bevoegd achtte op dit gebied mede te spreken, hield ik verder mijn mond. Maar toen in 1897 de Leidsche hoogleeraar in de Medicijnen, prof. W. Nolen, over dat onderwerp een studie had gepubliceerd, vatte ik moed en stelde mij met hem in verbinding. Het gevolg daarvan was een soort manifest, door ons met eenige anderen in het licht gegeven, waarin zeer kort een plan tot grondige hervorming van onze geheele onderwijs-organisatie werd aangegeven, te baseeren op de ingrijpende beteekenis van den puberteitsovergang. En dit had weder ten gevolge, dat de Gidsredactie mij uitnoodigde, dit denkbeeld uitvoeriger toe te lichten en zoo kwam mijn paedagogische eersteling, het Gidsartikel over „Organisatie van ons Onderwijs" in de wereld, bij welks verschijning bleek, dat ook anderen, als dr. van Oven en de latere hoogleeraar dr. Blink, soortgelijke denkbeelden koesterden, zoodat het artikel insloeg en ten slotte geleid heeft tot de oprichting van de Lycea, waarvan het gronddenkbeeld dit is, dat althans de keuze tusschen de beide studie- en levensrichtingen, die door de namen Gymnasium en H. B. S. worden aangeduid, tot aan de puberteit moest worden verschoven. Nauwelijks als privaatdocent opgetreden, ontving ik talrijke uitnoodigingen om paedagogische lezingen te houden, waarvan ik altijd veel werk maakte, zoodat deze stukken later als brochure of tijdschriftartikel konden worden uitgegeven. In 1905, toen hij bezig was met de voorbereiding van zijn „Wereldbibliotheek", kwam mijn buurman L. Simons mij vragen, of ik niet een geschikt, beknopt, populair buitenlandsch geschriftje over Opvoedkunde kende, dat geschikt was om daarin te worden opgenomen. Ik noemde hem toen Salzmann's Ameisenbüchlein, dat hij na kennismaking terstond accepteerde, als ik bij de vertaling een inleiding wilde schrijven. Dit kon ik gemakkelijk aannemen, omdat ik die stof op mijn colleges had behandeld. Over „Het Kind" heb ik

boven reeds gesproken; de redactie daarvan noopte mij telkens tot kortere of langere uiteenzetting, dus tot nauwgezette overweging en zorgvuldige formuleering, mijner paedagogische denkbeelden. Het plan om enkele van de aldus ontstane artikelen in een bundel te verzamelen, was van mij zelf afkomstig; dat het in 1908 voor de eerste maal kon verwezenlijkt worden, had ik te danken aan de sympathieke medewerking van den uitgever S. L. van Looy. De bundel vond een ongedacht gunstig onthaal en ik geloof te mogen zeggen, dat hij mijn reputatie als paedagogisch schrijver heeft gevestigd.

En nu moet ik nog iets zeggen over mijn Paedagogiek. Het komt mij voor, dat anderen dit beter kunnen doen dan ik zelf en ik heb niets dan lof en dank voor de wijze waarop dit reeds geschied is, met name door mijn ambtgenoot Casimir in het „Gunning-nummer" van de „Paedagogische Studiën", van Juli 1929 en zeer onlangs door den heer J. van der Worp in „De Hoofdakte" van April en Mei 1933. Het moet inderdaad geen geringe arbeid geweest zijn, uit zoo verspreid materiaal een „paedagogiek" samen te lezen. Ik voor mij ben mij niet bewust er een eigen „Paedagogiek" op na te houden, want dat mijn geschriften den stempel van mijn persoonlijkheid dragen, spreekt van zelf en zegt op zichzelf niets. Maar al mijn geschriften zijn gelegenheidsgeschriften, Essays, ik heb nooit getracht mijn denkbeelden tot een „systeem" samen te voegen en tot het schrijven van een groot, systematisch werk ben ik blijkbaar niet in staat. Ik maak ook geen de geringste aanspraak op oorspronkelijkheid; ik geloof trouwens niet, dat er op het gebied der opvoedkunde iets wezenlijk nieuws te ontdekken of te zeggen valt. Nieuw kan alleen de inkleeding zijn en die moet in overeenstemming zijn met de behoeften van den tijd. Dit wat den vorm betreft; wat den inhoud aangaat, die moet door de ziel van den spreker of schrijver door zijn gegaan.

Dat brengt mij vanzelf op den samenhang van paedagogiek en levensbeschouwing. Daarover heb ik gehandeld in een artikel in den 5en Jaargang van de Paed. Stud. (1926, bl. 233 v.v.), waaruit ik hier iets moge aanhalen.

> Ongetwijfeld, de opvoeder moet oprecht wenschen succes te hebben met zijn opvoeding en ernstig en met alle kracht daarnaar streven; maar toch moet hij tegelijkertijd ook weten, dat het succes zijn eigenlijke doel niet kan zijn, eenvoudig omdat dit, gelijk reeds gezegd, niet van hem afhankelijk is, maar dat het eigenlijke

en eenige doel van al zijn paedagogische werkzaamheid is: zijn eigen plichtsvervulling tegenover het kind of de kinderen, wier opvoeding hem, geheel of gedeeltelijk, is toevertrouwd.

En omdat nu de paedagogiek ons gaandeweg, naar mate wij dieper in haar doordringen, ontsluiert, hoe ontzettend veel die verantwoordelijkheid inhoudt, die ieder opvoeder draagt tegenover elk zijner opvoedelingen, en omdat zij ons tevens de vormen van werkzaamheden afschildert, waarin het dragen van die verantwoordelijkheid veruiterlijkt wordt, daarom is het, dat ik zeide, dat de waarde der paedagogiek hierin ligt, dat zij den opvoeder een hoogen dunk leert koesteren van zijn hoogheilig, zwaar-verantwoordelijk ambt. Dit nu is het eerste en het noodzakelijkste en tevens het algemeene.

De eigenlijke kracht van den opvoeder zit dus in de opvatting, die hij van zijn taak heeft. Die opvatting kan alleen zijn eigen opvatting zijn. Dat wil zeggen, dat zij zijn persoonlijk eigendom moet zijn, dat hij die zichzelf eigen gemaakt, d. w. z. — want zonder strijd en worsteling gaat dat niet — dat hij zich die *veroverd* moet hebben. Dat kan alleen het geval zijn bij iemand, die een persoonlijkheid is.

De ware opvoeder moet iemand zijn, die een eigen opvatting heeft van zijn levenstaak. En daar dit klaarblijkelijk hetzelfde is als een eigen levensbeschouwing, zoo is daarmede feitelijk reeds het doel bereikt, dat wij ons hadden voorgesteld, n.l. om het verband aan te toonen tusschen levensbeschouwing en paedagogiek.

Maar de zaak verdient toch nog wel eenige nadere beschouwing. Daartoe werpen wij de vraag op: wat beoogen wij eigenlijk met onze opvoeding? Wat is het, dat wij nastreven, wanneer wij ons zooveel moeite geven voor de opvoeding van een kind of van eenige kinderen? Op die vraag kan ik natuurlijk slechts mijn eigen persoonlijk antwoord geven, maar ik heb goede hoop, dat het een zal zijn, waarmede velen zullen kunnen instemmen, als ik het zoo formuleer: ons eenigst doel is: menschen te vormen, of, bescheidener en juister uitgedrukt: menschen te *helpen* vormen, en speciaal jonge menschen te helpen *zich zelf* te vormen.

Accepteert men deze formuleering, is dus de menschvorming het essentieele van alle opvoeding, zoo dat dit elk onderdeel, ook het geringste, ook het triviaalste ervan, beheerscht, dan is het duidelijk, dat de opvoeder het met zichzelf eens moet zijn, wat hij van den mensch, van zijn wezen en zijn bestemming denkt.

De vraag: wat dunkt u van den mensch, van zijn wezen en zijn bestemming? moet hij nooit ontweken hebben noch ontwijken, zoo dikwijls zij zich voor hem plaatst, maar haar steeds recht in de oogen zien en altijd weder dieper trachten te doorgronden. M. a. w. hij moet er een eigen levensbeschouwing op na houden, want levensbeschouwing beteekent in de eerste plaats: menschbeschouwing.

Hiermede zijn wij aangeland op een gebied, dat wij niet beter kunnen karakteriseeren dan als het religieuze. De vragen naar het wezen en de bestemming des menschen kunnen zeer zeker ook als philosophische en nader als ethische worden aangeduid, maar de beste benaming ervoor is toch: religieuze vragen.

Dus is dat het eerste en het groote vereischte: het hebben van religieuze overtuigingen, van een geloof. De inhoud van dat geloof komt eerst in de tweede plaats, of eigenlijk eerst in de derde, want nog boven den inhoud gaat het gehalte. Die overtuigingen moeten namelijk echt en eerlijk zijn, anders zijn zij niets waard. Maar al komt dan de inhoud eerst na het bestaan en het gehalte, dat wil natuurlijk niet zeggen, dat de inhoud onverschillig is. Veeleer is het terstond duidelijk, dat het een groot verschil maakt, welke die inhoud is en of hij meer of minder scherp omlijnd is. Maar nooit kunnen die verschillen zoo groot worden, als die tusschen hebben en niet-hebben, en tusschen echt en onecht.

Het kan toch waarlijk niet onverschillig zijn of men in een kind een simpel natuurwezen ziet, dat nu zoo toevallig op onzen weg geplaatst is, en dat ons verder innerlijk niets aangaat wanneer wij hem gegeven hebben wat hij van ons te vorderen had en waarvoor wij betaald worden, of een bijzonderen beschermeling van den eeuwigen en almachtigen God, ons door dien God toevertrouwd en aanbevolen.

Wat wil dit anders zeggen, dan dat wij in laatste instantie niet aan onze medemenschen verantwoording schuldig zijn, want dat zijn slechts onze mededienstknechten (gelijk de Schrift ze ook elders noemt), maar aan onzen eigen Heer, den eenigen Heer en Meester van ons allen, die ons aangesteld heeft en die recht heeft op ons leven en op onzen dood? O, dat begrip van *aangesteld te zijn* door en in dienst te staan van slechts één, bovenzinnelijken Heer, den Allerhoogste, die het meest onbepaalde recht op ons heeft, omdat Hij ons en alles wat bestaat geschapen heeft, die met alles Zijn doel en bedoeling heeft en nooit iets onredelijks kan verlangen omdat Hij de hoogste Rede en de hoogste Wijsheid en tevens de Liefde zelf is, dat begrip, wanneer het eenmaal deel van onze levensbeschouwing, d.i. van ons Geloof, is geworden, is zoo sterkend, zoo hartverheffend, en tegelijk zoo ernstig en zoo vermoedigend.... juist, wat de opvoeder noodig heeft.

Als men hiervoor absoluut een etiquet wil, dan geloof ik dat ik een opvoedkunde, die van deze gronddenkbeelden doortrokken is, gerust een „bijbelsche" opvoedkunde mag noemen. Dat kon ook niet anders. Met den Bijbel ben ik opgevoed, bijbelsche uitdrukkingen en zegswijzen komen mij niet alleen natuurlijkerwijze in de pen, maar niet minder vanzelf bijbelsche gedachten en aanschouwingen in den geest. Met name heb ik mij eigen gemaakt dat gronddenkbeeld, dat wij bij Paulus duidelijk uitgesproken vinden [36]) en dat ook ten grondslag ligt aan Jezus' onderwijs in Zijn onvergelijkelijk diepzinnige „gelijkenissen", en dat in lijnrechten strijd is met de heidensche opvatting, volgens welke de godenwereld een afschaduwing is van de menschenwereld, dit denkbeeld n.l., dat de aardsche dingen zich moeten richten naar de hemelsche, dat dat de

ware maatstaf voor alle menschelijke dingen is de boven-menschelijke, de goddelijke. Zulks evenwel niet in den geest van een overspannen supranaturalisme, neen, integendeel, zoo-als Jezus' gelijkenissen het ons leeren, vinden wij, als ons eenmaal de oogen daarvoor zijn opengegaan, de goddelijke waarheden telkens en telkens bevestigd door de meest gewone ondervindingen van het dagelijksche leven. Eén voorbeeld slechts ter verduidelijking. Dat de vergiffenis de zwaarste straf is, is een zeer diepzinnige waarheid, die kan men alleen van Jezus leeren; maar heeft men ze eenmaal van Hem geleerd, dan vindt men dat vaak de meest alledaagsche menschen in hun alledaagsche leven ze als het ware in hun onnoozelheid toepassen en waarmaken; ik bezit een verzameling bewijs-stukken bestaande uit... couranten-uitknipsels!

Daarom sluit deze opvatting ernstige bestudeering van de condities waaronder de opvoeding in dit aardsche leven moet plaats hebben, m. a. w. wetenschappelijke beoefening der pae-dagogiek en harer hulpwetenschappen niet uit, maar in.

Ten besluite moge het mij vergund zijn de woorden te herhalen, waarmede ik 3 Februari 1900 mijn academischen werkkring heb geopend, en die het programma weergeven, waaraan ik meen altijd getrouw te zijn gebleven:

> Ik wil er wel voor uitkomen, dat al ben ik, wat de wetenschap der paedagogiek betreft een eclecticus van het zuiverste water, die *nullius addictus jurare in verba magistri, quo me cunque rapit tempestas deferor hospes*[37]), ik wel degelijk een poolster ken en een kompas meen te bezitten, waarmede ik het scheepke mijner opvoed-kunde een vasten koers vermag te geven.

Ik zet dan uiteen, dat ik dat vind in het woord van den apostel Jacobus (1 : 25 en 2 : 12), waar hij spreekt van „de volmaakte wet der vrijheid". En vervolg dan:

> In die „volmaakte" wet nu moet de opvoeder, en hij vooral, „inzien". Zijn hoogste doel is, zijn kweekeling op te leiden tot een zedelijke persoonlijkheid. Dat doet hij niet, wanneer hij hem een stempel tracht op te drukken, of in een vorm wil wringen: in volkomen vrijheid moet de persoonlijkheid van den leerling zich ontwikkelen, anders is er geen zedelijkheid. Maar evenmin voldoet hij aan zijn roeping, wanneer hij hem in 't wild laat opgroeien zonder gebondenheid aan wet en regel; dan is er evenmin zedelijk-heid. Hij moet dus leiding weten te geven zonder te dwingen, invloed en tucht uit te oefenen zonder te overheerschen, door voorbeeld en leer inwerken zonder zichzelf op te dringen. In één woord, de persoonlijkheid van zijn leerling moet hem boven alles heilig zijn, voor haar rechten moet hij desnoods zijn eigen idealen weten

op te geven, en toch mag hij nooit afstand doen van zijn praedomineerende stelling, nooit mag hij ook maar 't geringste atoom zijner verantwoordelijkheid daarvoor prijs geven. Niets mag hij aan het toeval overlaten en toch moet hij alles overlaten, niets mag hij onbeproefd laten en toch moet hij eigenlijk niets doen. Van de beteekenis van zijn werk en van zijn invloed op zijn leerling kan hij niet hoog genoeg en niet bescheiden genoeg denken. Er is m. i. slechts één middel om te midden van al deze tegenstellingen het spoor niet geheel bijster te worden en dat is, voortdurend het bewustzijn bij zich om te dragen, dat de opvoeder slechts een arbeider is en geen kunstenaar. Een arbeider, ja, maar een medearbeider Gods. God is de kunstenaar en bouwmeester, Gods werk is 't en niet zijn eigen gewrocht, dat hij onder handen heeft; niets mag hij aan dat kunstwerk doen dan wat de kunstenaar hem voorschrijft en voordoet. Maar gelijk de kunstenaar, die zijn model aan den werkman toevertrouwt, een artistiek gevormden arbeider noodig heeft, zoo moet ook de opvoeder in staat zijn, althans iets van de intenties van den Goddelijken kunstenaar te begrijpen en iets van zijn Geest in zich opgenomen hebben. Hij moet dien Goddelijken kunstenaar en lastgever vurig liefhebben en innig bewonderen, om, huiverend van eerbied en gloeiend van liefde, uit Zijne handen het gietsel aan te nemen, waarvan hem opgedragen is voorzichtig de huls te verwijderen, opdat de kunstenaar zelf het beeld voleindige. Waarom Hij niet alles zelf doet, waarom Hij een gedeelte van het werk aan menschelijke medewerkers overlaat op gevaar — althans zoo schijnt het ons — van gruwelijke mislukking, dat is Zijn geheim, maar in overeenstemming met alles wat wij overigens van Zijn werken weten; *dat* Hij ons tot medewerkers verwaardigt, dat bepaalt de juiste maat onzer verantwoordelijkheid en de juiste grenzen onzer macht.[38])

Hilversum, Maart 1933.

AANTEEKENINGEN.

[1]) Haar moeder was een Staats Everts, haar grootmoeder een Voet, van het wijdvertakte geslacht Voet, dat in de 13e eeuw tot de aanzienlijkste van Vlaanderen behoorde — dus niet identisch met dat van Gijsbert Voetius, dat uit Westfalen stamde — en waarvan de authentieke gapinglooze stamboom opklimt tot Wilhelmus Voet, die 1395 in het huwelijk trad. De Gunnings stammen hoogstwaarschijnlijk uit Westfalen; vermoedelijk is het een zekere Barend G. geweest, die in het midden der 18e eeuw naar Holland verhuisde en daar zijn naam Gönning veranderde in Gunning of Gunningh. (Met de familie Gunnink uit het Kampereiland heeft de onze niets gemeen). Over de lotgevallen van mijn overgrootvader J. H. Gunning(h) als maire van Apeldoorn raadplege men het „Historisch Gedenkboek der Herstelling van Neerlands Onafhankelijkheid" in 1913, o. l. v. G. J. W. Koolemans Beynen, IVe deel, bl. 193, 207—209.

[2]) In welke richting ik ook den schier onafzienbaar wijden kring mijner verwantschappen overzie, naar boven en beneden, naar rechts en naar links, overal vind ik de groote gezinnen — d. i. van *minstens* vijf levende kinderen — verre in de meerderheid, slechts weinig niet-gelukkige huwelijken en maar heel weinig echtscheidingen, en alleen in jongere jaren en aan de peripherie.

[3]) Tegen de beschrijving van het gezinsleven in laatstgenoemd geschrift had mijn Moeder overigens ernstig bezwaar. Er heerschte volgens haar — en uit haar verhalen bleek wel, dat het ook inderdaad zoo was — volstrekt niet een drukkende atmosfeer van angstigheid, maar integendeel gulle vroolijkheid, tot uitgelatenheid toe.

[4]) Eén voorbeeld. Toen Winkler Prins in 1883 den sluier oplichtte en „Braga" opnieuw uitgaf en van een historische inleiding voorzag, was dit voor de meeste Nederlanders, zelfs ouderen, een openbaring. Niet voor ons; want wij kenden verscheidene verzen eruit al lang van buiten, die wij van onze moeder geleerd hadden, die ze op haar beurt van haar vader geleerd had. Wij wisten ook, dat Ten Kate er een groot aandeel in gehad had.

[5]) J. Lindeboom. Het Bijbelsch Humanisme in Nederland. Leiden. 1913.

[6]) waaraan hij treffende uiting heeft gegeven in zijn „Ter nagedachtenis van dr. G. J. Mulder" in den Utrechtschen Studentenalmanak van 1881, en „G. J. Mulder", in de serie „Mannen van Beteekenis", 1882. In beide geschriften, karakteristieke bijdragen tot de kennis van den schrijver zelf, wordt de nadruk gelegd op Mulder als „*onderwijzer*".

[7]) Welk een diepen indruk hij gemaakt heeft op zijn zooveel jongeren ambtgenoot, zelf een geheel anders georienteerde persoonlijkheid, maar die zich bewust was ontzaglijk veel aan den ouderen voor-

ganger verschuldigd te zijn, ik bedoel den wereldberoemden Van 't Hoff, daarvan heeft deze getuigenis afgelegd in zijn „In Memoriam Jan Willem Gunning" in den Amsterdamschen Studentenalmanak van 1901, waarvan door de h.h. Jorissen en Reicher een duitsche vertaling is opgenomen in hun boek: J. H. van 't Hoff's Amsterdamer Periode 1877—1895 (Helder, 1912), bl. 55—62, verg. ook bl. 22—26.

[8]) „Een eisch van het natuuronderzoek, toegelicht uit de geschiedenis der scheikunde". Amsterdam, 1865. Merkwaardig is de historische orientatie der geheele rede. Merkwaardig ook, hoe de spreker zich in de peroratie (bl. 35) alleen aanbeveelt wegens zijn „liefde voor het onderwijs en de wetenschap", in *deze* volgorde.

[9]) Dat dit anders wel daartegen protesteerde zullen wij zoo aanstonds zien.

[10]) Van diens zijde beantwoord met weinig minder dan vereering, zie de opdracht van zijn meesterlijk „Spinoza of de idee der Persoonlijkheid" (dat hem den doktershoed in de wijsbegeerte verschafte) aan zijn broeder dr. J. W. Gunning. (Utrecht. 1876).

[11]) De door Kohnstamm genoemde „geloovige" leeraar in de natuurkunde, dr. Doyer van Kleef, was dus niet zoo'n uitzonderlijk phenomeen, als de H.B.essers van dien tijd dachten. Kohnstamm is te laat aan de academie gekomen om mijn vader, die zich toen reeds geheel op de pharmaceutische chemie had teruggetrokken, nog te leeren kennen. Naderhand echter heeft hij in hem een voorlooper en geestverwant herkend en heeft toen deswegen ook nog mijn Moeder opgezocht en misschien heeft dat ook medegewerkt om ons beiden tot elkander te trekken, ook voor en buiten de paedagogiek om.

[12]) Uit een polemiek met dr. Hermanides: „De gereformeerde beginselen en de natuurwetenschap". Stemmen voor Waarheid en Vrede, April 1883, bl. 12: „De gereformeerde beginselen mogen een goede belijning geven voor de studie der theologie, die den inhoud van Gods woord naar de Gereformeerde opvatting heeft te ontvouwen; zij mogen kunnen helpen om voor de wetenschap b.v. van het recht, den grondslag op te bouwen, waar die grondslag zedelijke momenten insluit — voor de natuurwetenschap zijn zij niets en kunnen zij niets zijn. Den aanstaanden natuur- of geneeskundige zijn de „ethische eigenschappen van den geest" even onmisbaar als aan elkeen, die zich aan wetenschap wil wijden; hij heeft ze noodig om de bezwaren te leeren overwinnen, die aan elk groot en belangrijk werk verbonden zijn en om zijn kennis tot heil der menschheid te gebruiken. In dit opzicht zullen Christen-natuurkundigen en -artsen verschillen van ongeloovige, ja zelfs zullen gereformeerde beoefenaars der wetenschap kunnen verschillen van katholieke en van luthersche. Maar in dat wat tot de wetenschap zelve behoort, zullen zij niet verder kunnen verschillen dan in hetgeen de een boven den ander voor heeft wat betreft aanleg, geoefendheid en gelegenheid om de hulpmiddelen van het onderzoek te gebruiken". Het geheele artikel is merkwaardig, ook om de huldiging van G. J. Mulder *als opvoeder*. (Het is het doortrekken van deze lijn dat mij al in mijn jonge jaren tot aanhanger der liberale staatsbeginselen heeft gemaakt).

[13]) Zie het in noot 7 aangehaald geschrift van Van 't Hoff.

[14]) Haarlem. Tjeenk Willink, 1887. Opgedragen aan de nagedachtenis van Hartung. Uitverkocht.

[15]) Hij was toen weduwnaar van Cornelia van Staveren, die in het kinderbed gestorven was en wier dochtertje niet lang na mijn geboorte stierf.

[16]) met zijn academievriend Hugenholtz de oprichter der „Vrije Gemeente" te Amsterdam.

[17]) Het kleine tuintje, waarop de gezellige huiskamer uitkwam, is sedert geheel volgebouwd.

[18]) Gelijk Moeder mij verteld heeft. Zelf herinner ik er mij niet met al van. Mijn eigen ervaringen bevestigen geheel, dat het kindergeheugen grillig en onbetrouwbaar is; het werkelijk geestelijk opnemen begint eerst met en na de puberteit.

[19]) Het gymnasium telde toen normaliter vijf jaar, zoodat men op 18-j. leeftijd student kon worden. Enkele gymnasia, o. a. dat te 's-Gravenhage, hadden slechts een 4-jarigen cursus; men bezocht dan eerst een paar jaar de H. B. S., wat met Thorbecke's bedoelingen overeenkwam. Men ziet hieruit, dat het tegenwoordige Lyceum niet zoo revolutionnair nieuw is als het lijkt. De 6-j. cursus van het gymnasium is in 1876 bij toeval ontstaan; Heemskerk wilde twee jaren propaedeuse van de Universiteit overbrengen naar het gymnasium, dat aldus zeven jaar zou gekregen hebben en in zijn hoogste klassen weer een gymnasium illustre naar humanistisch model zou zijn geworden. Maar de Kamer vond dit te kras en door wederzijds wat toegeven werd het toen zes jaar.

[20]) Ik bezit nog een voor school gemaakte schriftelijke vertaling van The Settlers in Canada, die van goede vorderingen getuigt.

[21]) broeder van den bekenden minister.

[22]) De openbare gymnasia hadden toen nog het jus promovendi naar de Universiteit. Het door de Wet-Heemskerk ingestelde eindexamen is eerst later ingevoerd.

[23]) Toen mijn Vader daarin de zinsnede aantrof: „Onderwijzen is zichzelf geven" kwam hij uit zijn studeerkamer naar beneden gestormd om mij de hand te drukken. Typeerend, niet waar?

[24]) In teekenen heeft mijn Vader mij nog jaren lang les laten nemen bij de beste leermeesters, die er toen waren, aan de particuliere teekenschool der h.h. Braat van Uerberfeldt en Bing. Trots grooten ijver en een weinigje talent waren de resultaten vrijwel nul: de methode deugde niet. Vandaar mijn ijveren, als districtsschoolopziener, voor grondige hervorming van het teekenonderwijs, waarbij ik mij zelf aandiende als „durch Mitleid wissend, der reine Tor".

[25]) Paardrijden heb ik eerst als student geleerd. Deze sport en bergklimmen heb ik tot in mijn ouderdom aangehouden.

[26]) Mijn oude liefde. Maar ik had toen groote plannen. Ik wilde *later* psychologie gaan studeeren, maar zeer grondig, en daarom eerst physiologie, en als inleiding daarop de anatomie. Het is bij deze laatste en bij één jaar studieloopen gebleven; toen kwam mijn engagement tusschen beiden.

[27]) Reeds vroeger, toen Speyer professor werd te Groningen, hadden hij en Van den Es mij zijn plaats aangeboden, met de bijvoeging:

„Conrector word je niet, dat moet Meyer worden, maar deze wordt geen rector". Ik voelde mij door dit aanbod van mijn ouden leermeester buitengewoon vereerd, maar.... Amsterdam trok ons niet aan, zie h. o.

[28]) Als nr. 2 kwam op de voordracht dr. Vinkesteyn, de latere inspecteur, die wèl sollicitatiebezoeken aflegde bij de raadsleden.

[29]) Ook dr. Eggink, dien ik raadpleegde, was van oordeel dat de kansen op een ander aannemelijk rectoraat vrijwel gelijk nul waren.

[30]) Van Vliet was zwak van lichaam; hij overleed nog vóór ik mijn betrekking in Utrecht aanvaard had.

[31]) Verg. W. M. van Popta, De „Landerziehungsheime", bl. 30—48 en Dr. C. P. Gunning, In Memoriam Cecil Reddie. Paed. St. XIII (1932), 353—364.

[32]) Ik was toen zoo gelukkig in den heer D. L. Daalder een geheel voor zijn taak berekenden opvolger te vinden, zoodat dit blad, dat nu aan zijn 34en jaargang toe is, het langstlevend paedagogisch tijdschrift is geworden, dat Nederland ooit gekend heeft.

[33]) Ik had eerst bedankt, maar toen overreedde de heer Fabius minister Kuyper mij te ontbieden om mij aan het verstand te brengen, dat het land mij noodig had. Er stak natuurlijk ook wel een politiek addertje in het gras; er was n.l. een antirevolutionnair aspirant, dien Kuyper met fatsoen evenmin kon benoemen als passeeren; toen was mijn candidatuur een uitredding.

[34]) Toen ik dit professoraat aannam, rekende ik er op, bij leven en gezondheid het ook na het bereiken van den 70-jarigen leeftijd nog te kunnen waarnemen. Het was mij ontgaan, dat de gedwongen aftreding op dien leeftijd, die aanvankelijk niet voor de buitengewone hoogleeraren gold, onder minister de Visser bij tusschentijdsche wetswijziging ook op hen toepasselijk was gemaakt.

[35]) Als eerste heb ik mijn vrije voetstappen gezet op een onbetreden terrein.

[36]) Het duidelijkste Efeze 5:25—33. Vergelijk ook Hebr. 8:5.

[37]) Niet verplicht te zweren bij de woorden van eenig meester, laat ik mij als gast heenvoeren waar het getij mij ook heensleept.

[38]) Verz. Paed. Opst. I, bl. 69 vv.